No. ४५४५

Title कात्यायन श्रौत सूत्र पद्धतिः

Author श्री याज्ञिकदेवः

Extent ५८ Age १५८६

Subject सू.प. परिशिष्टं

।

कात्यायनसूत्रपद्धतिः

५५४५

9545

76 double

Starting from 63 to 121

1 to 62 MISSING.

F. = 60

सत्यत्रनुवाक्याविपर्यासे च पुष्कले हत्वा यथानुपूर्वीकरणं भवति । अग्नये देवतस्य हविषो वदानकाले यस्य देवतस्यावदा-
नं तस्य वदानविपर्यासः । तत्र प्रक्षेपात्प्राकृ ज्ञाते पुष्कले हत्वा ज्ञुक्तो पदे वतस्य वदानं तत्रान्तरे कृत्वा पश्य हविषो वद्य-
नकालो भवति तस्यावदानेन कृत्वा यागं कुर्यात् । ततः पात्रान्तरस्थापितं पश्चाद्वदानं तज्जुह्वां प्रक्षिप्य यथाविहितं यागं का-
र्यः । मध्यपूर्वार्द्धावदानयोर्विपर्यासे क्रमविपर्यासमात्रेणावदानविपर्यासः । अग्नये देवताया याज्यानुवाक्योच्चारणकाले
यद्यन्यदेवताया याज्यानुवाक्योच्चारणं । यथा आग्नेयस्य यागकाले पदस्य सौम्यस्य याज्यानुवाक्योच्चारणं । स
याज्याद्यवाक्ययोर्विपर्यासः । तत्रापि प्राग्हविः प्रक्षेपात् ज्ञाते पुष्कले हत्वा यथानुपूर्वीकरणं । पुनर्यथाविहितया-
ज्यापुरोनुवाक्योच्चारणं कार्यं ॥ हविः प्रक्षेपादूर्ध्वं ज्ञाते यागस्य विहितदेवतायै कृतत्वात्तदा पुष्कलमेव । यागस्याव-
प्तिः । तयोरंगत्वात् । न चांगानां रोधेन प्रधानप्रयोगस्यावृत्तिरुपपद्यते । तथा चाश्वलायनः । कृतस्यानावृत्तिर्गुणा-
लोप इति । याज्यानुवाक्ययोरपि न यथाविहितं पाठः । मंत्रेणानुज्ञं यदि तितेनैवाकृतत्वात् । यागस्यान्यदेवतायै करणे
अन्यदीयहविः प्रक्षेपे वा कृतेऽन्यदेवतास्य च कर्मस्वरूपत्वात् द्विपर्यासे च यागस्यैवानिष्पत्तेः पुनः सांनिपातिके

63

रंगेहे विहृत्याधयथाविहितं यागः कार्यः। अमाकरणिकयाज्यानुवाक्यापाठे यागात्माकर्तानेहोत्रिकं प्रायश्चित्तं कृ
त्वा प्राग्यागात्पुनर्यथाविहितयोः पाठः। यागादूर्ध्वं होत्रिकमेव अविहितयोस्तु द्वयस्योरुच्चारणे पि यागात्पूर्वं ज्ञा
नेहोत्रिकं हुत्वा यथाविहितयोः पठनं। यागादूर्ध्वं तु होत्रिकमेव नियमात्पाठः। रहाभि हितीष पर्यासाः सिषिक्ते निमि
तेत्वा धूर्पवमेवाध्यत्र मंडनः। होतुर्याज्यानुवाक्यापाठविस्मृतिर्यदिस्याते तदाग्नेयीभिरैंद्रीभिः प्राजापत्याभिरे
वच। पर्जन्यायाज्यानुवाक्याभिर्व्याहृतीभिरथापिवा। तथ्याश्चानुमंत्रणमंत्रेषु याजमानेषु विस्मृतौ। तदाव्याहृति
भिः कुर्यात्सामीन तदनुमंत्रणमिति। उक्ताद्विकल्पस्त्वाज्ये दुष्टे पुनः पूर्ववद्राज्यं स्थाल्यां ग्रहणं कार्यं ध्यमना
मेतिमंत्रेण। तत्र प्रयाजानंतरं मोपस्तृते दुष्टे चरुगेहीतमेव ग्राह्यं। तत्रस्थाविना घृते वलीरेतु स्रुचामपि शुद्धिः
कार्या तत्स्थाणां दारुमयाणां ध्रुवामित्यादिना। अथवा स्कंधे दुष्टे स्रुवामाप्यायस्वाप्यायस्व स्रुवापात्राज्यं मंत्रेण ग्राह्यं
च्यथ वाज्ये होवे दुष्टे स्रुवाया उपस्तृतो वाजस्थामाज्ये तस्मीन्निनयेत। उपस्तृते दुष्टे जौहवा स्रुवा उपस्तृतानिनय राम०
नं। स्रुवे दुष्टे जुहा एवाज्यस्य निनयनं नोपस्तृतः। अत्र निनयनस्थवणाजुतो मिनयनमात्रेण ध्यमनामेतिमं ६३

त्रः संस्थाचाक्रवातोग्रहणपसेंमन्त्रसंस्कमवतः। पुनर्ग्रहणमित्पस्यानुवृत्तेः। द्वितीयतत्तोपपक्षयोरा
धर्पवहोमाभावः। आज्यस्थालीशेषमाज्यं हार्दभागांशं। तत्राज्यस्थालीः शुद्धिं कृत्वा आधर्यवं हुत्वा सोमस्येत्का
ला हुतिवाचनेवकृत्वा यजमानवाचंपठेत्। अंकिका आज्यमासायाग्निहोत्रहवणीपामपहृतामयात्ता मपामासायप
वित्रेवत्सतोरंकृत्वा तत्रापवित्रच्छेदनो निपवित्रेचोमासागवाग्पतोमत्वापवित्रेछित्वामोक्षणीः संस्कृत्य दे
व्यापेत्तासंप्रोक्ष्यमहीनामितिनिरूप्य इधेनेत्यधिश्रित्यपर्यग्निकृत्वाज्येनोदहीतिप्रेषंदघात। ततोग्नीसाज्यम
ह्ना स्मपद्मवेसणाकार पिताचीयवेध्यामासादयति। ततो ध्रुवाज्यमुत्सपावेक्ष्याभिपेणाजिवेध्यांकृत्वा क्रवाज्य
मरन्निस्मालभते। सुत्वास्रुचेराग्नीध्रींपेउत्पवनोवेक्षणाग्रहणानि। अग्नीषोमीयेवेदं ततःपात्य। अथवासर्वत्र ह
विर्षांशेषपिउद्देशेनेवस्वकार्यं कर्तव्यं। अथवाउद्देशेनहविषयागेकृते पश्चात्शेषाउद्देशत्वज्ञानेपत्कृतं तत्त
तमेव। नाउद्देशेनपुनराहृतिरितिककेः। सर्वेहविःसाधारणेपनोतकलात। वाशब्देवोपित्राठेवाकर्षितेशेषए
करेशास्परशेवात। कृतेकर्मणिनाहृतिः कृतेरेतस्यांपरमितिं। संस्रायेत। आज्यविषयमेतदुक्तं। क्रि

त्या भाति। दुष्टादेवाः धारादिकर्मणि वृत्तौ निर्वृत्तमेवा। तदुक्तं मशेषोविशेषेण त्वग्रथेनाप तेष्वे ...शाकीय वृत्तोपघात
विषयं। अमेध्यादिपाते दोषे तु प्रमर्षणा एव तिगदाधरः। दुष्टेन ह विधाय प्रायश्चित्ते पुनर्योगात् वृत्तिर्भवती निशांखायनः।
अन्यासु देवतास्विष्टासु दुष्टेन वा शेषप्रवर्तितं तत्र प्रदानमावर्तेत सर्वे विशेष इति। अस्यार्थः। चोदिताभ्यो याश्च स्मास्व
सुदेवतास्विष्टासु अज्ञानाद्दुष्टत्वेन दृष्टासु अपरिसमाप्तं तत्र प्रदानमावर्त्तेत। स्वशेषेणं तत्र शेषाभावे समानक
र्मणि जाते सर्वे विधिर्भवतीति। दुष्टादुष्टसमुदायेष्वाश्वलि: कृतत्वाहितिशांखायनभाष्ये तेनानेकहविष्केयागे तत्रै
काक्रियमाणे दुष्टमिश्रेणाकृतस्य यागस्य विनिष्टत्वात्सर्वेषां पुनरुत्पादनं यागश्च पुनः कार्यः। अत्र समुदशाम
न्तापत्या यागः सान्नाय्ययागः सवनीयपुरोडाशयागश्चोदाहरणं। स्विष्टकृति तु दुष्टादुष्टसमुदायेन कृते पुन
राज्येनैव यागः। तत्र गतिह विः सकृत्स्कन्दस्य समवदेयं पंचावत्तिनां द्विर्द्विः। प्रसंगात्प्रायश्चित्तान्तमपि शांखायप
नोक्तं लिख्यते। अन्याभ्यो यागहीतेभ्यः पाठ्यचावाहिताः सुचारितमपः मयच्छेदाज्ञेनावाहिता यजेत। अस्यार्थः। चोदि
ताभ्यो याश्च आसां ताभ्यो हविर्ग्रहणे कृते अन्यासु वा आवाहितासु अनग्रहणं नावाहनं च न तो कुर्यात्। किं तर्हि रामः ६४

64

वींदत्ताभ्यः प्रपंक्षेत्कृतः चोदनाभ्यः प्राधान्यात् । यास्त्वावाहिताः हविर्ग्रहे लेवास्तांस्ता कीर्तिताः । तास्त्वाज्येन यजेत । स्व-
स्तं तयात् ॥ मानवसूत्रे विशेषः । यद्यनभिमिश्र मामावाहये यथा निरुप्तमाज्येनोपांशु यजेद्यागिनीचेत्त्वावाहयेदुपांश्वा
यावाहयेदिति ॥ हविषां निर्वापकाले यस्मिंस्तास्त्रयिधिकं हविर्निरुप्तं तत्तेनैव यागः कार्यः ॥ प्रणीताः स्रुक् त्वाभिमा
वन्यत्र वा पद्मिताः ऐन्द्रराजावरुणा इति मंत्रेणाभिमृशेत् अग्निहोत्रस्थाली सान्नाय्यो देवापसर्जनी पात्रकपालक-
परवसती वृर्धकम्भ नपूतभृद्रा ध्रुवनीप यह स्थालादिमन्त्ये पात्रं भग्ने भूमिर्भूमिमवागा दितिमंत्रेणाभिमृशेत् । सो-
मनुकालाहूतिवाचन पूर्वकत्तेव्यं । ततो भग्नस्याभिमर्शनं । धर्मसेवंधिमन्त्ये महावीरे पिन्वने रौहिणकपाला-
दि भग्ने भूमिर्भूमिमवागा घर्मस्ते चिदभि श्लिषदस्ताभ्यां मंत्राभ्यामभिमृशेत् । पूर्वं भूमिर्भूमि तस्य पाठः पश्चाद्घ-
र्मस्ते चिदभिश्लिषदस्य । पंचमी कंडिका ॥५॥ पारमेष्ठिने स्वाहेत्यायाश्चतुः श्लिशदाहुतीः ध्रुवः संप्रहीतेनजु-
होति । कालाहुतिः । कालाहुतिर्यप्येव भवति । तेन पिन्वने रौहिणकपालभेदेऽनावत्यापश्चितं । पूर्वं ब्रह्मावरणां
पस्वाहेत्याह वनीयकालाहुतिं हुत्वा पत्नसंदेह इति वाचयति । ततो ध्रुवः पूर्वोक्तमंत्र द्रुपेनाभिमर्शनं करोति । ततः

परिषिच्याग्निं चत्वारिंशदाहुतीर्जुहोति। ततः पिन्वनादिकमुपशान्तं चपिष्टान्यपामस्हांसह्म्पिन्वनादीनां करणा
पिमन्त्रा मन्त्रस्नानधूपनप्रस्थनोद्धरणावसेचनानि तूष्णीं कुर्यात्॥ महावीरभेदपूर्वमाज्यसंस्कारः। ब्रह्मा स्त्राह
वनीयं परिस्तीर्य समिधमाधाय परिषिच्य प स्वाहेति कालाहुतिं हुत्वा यज्ञस्य होह इति वाचयति। ततोध्वर्युर्भूमि
65 र्भूमि०। यत्ते तच्चिद्रिति द्वाभ्यां भिन्नस्याभिमर्शनं करोति। ततोध्वर्युराज्यसंस्कृत्य परिस्तरणासमिपरश्वनदर्वेक
माहवनीये समन्त्रकं हुत्वाज्यग्राहीत्वाग्रहोत्वा परमेष्ठ्यादि चत्वारिंशत्नुमाज्याहुतीर्जुहोति। परमेष्ठिने स्वाहा। इ
दं परमेष्ठिने १ प्रजापतये स्वाहा २ अंधसे० ३ सवित्रे० ४। विश्वकर्मणे० ५ यक्ष्मे० ६ इंद्राय चमसहस्ताय ७
अमृताय। ८ मित्राय ९ विष्णवे शिपिविष्टाय १०। विष्णवे नरंधिषाय। ११ सोमाय १२ वरुणाय १३। अग्नये। १४
इन्द्राय १५ अथर्वणे १६ विश्वेभ्यो देवेभ्यः। १७ विष्णव आग्नीतपाय। १८ यमाय १९ विष्णवे २० वायवे २१ शुक्राय।
२२ शुक्राय २३। मंथिने २४ विश्वेभ्यो देवेभ्यः। २५ असवे। २६ रुद्राय २७ वाताय २८ नक्षत्रेभ्यः २९ भल्लाय ३० अप
सव्यं ज्ञात्वा दक्षिणाभिमुखो जुहोति। पितृभ्यो नाराशंसेभ्यः स्वाहा ३१। ततः सर्वं। रुद्रकालेभ्यः स्विष्टकृते ३२ सम

द्राय २३ सविलाय स्वाहा २४ इंद्रेशाय युक्ताश्चतुर्थ्यन्ता एतएव त्यागाः। ततो मुद्रां स्रुवेणाज्यं गृहीत्वा २ परंसंहित्वा
स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्य इति मंत्रेण पूर्णाहुतिमाहवनीये जुहोति। ततः स्रुक्स्रुवौ गृहीत्वा गृहीत्वा वक्ष्यमाणा
विंशत्याहुतयो होतव्याः। पृथिव्यै स्वाहा १ अग्नये २ अन्तरिक्षाय ३ वायवे ४ दिवे ५ सूर्याय ६ दिग्भ्यः ७ चंद्राय ८
नक्षत्रेभ्यः ९ अद्भ्यः १० वरुणाय ११ नाभ्यै १२ पूताय १३ वाचे १४ प्राणाय १५ प्राणाय १६ चक्षुषे १७ चक्षुषे १८ श्रोत्रा
य १९ श्रोत्राय २० एताः स्रुक्गृहीतैः। ततः पुनरपि स्रुक् गृहीत्वा पूरयित्वा मनसः काममाकूतिमिति मंत्रेण पूर्णाहुतिं
जुहुयात्। इदं श्रियै। इति त्यागः। एवमेता द्वाविंशतिराहुतयः। यथादैवतं त्यागाः। ततः स्रुक्गृहीतेन प्रजापतिं स
म्रियमाणा इति पथ्याकालमिति सत्र विहितानां मध्ये एकां जुहुयात्। जातः सावित्रा प्रथमे हन्नित्यस्मिन्ननीषहितानां मध्ये
एकां स्रुक्गृहीतेन जुहुयात्। ततो भग्नस्य महावीरस्योपयमनं। उपशयापायनां। अन्यस्य पात्रस्य मृत्तिकपालसहितपिष्टयोर्महावी
रोपशमयोः संसर्गः। सर्वेषां महावीरस्य कारणाभिमर्शनस्य स्पर्शनधूपनसंदहनोद्धरणावसेचनानि कृत्वा ततनमु
स्मादनार्थं निदध्यात्। उपशयपात्रमध्ये स्थापनं नमस्कारं कुर्यात्। नात्रान्तः पात्रसंभारस्थापनादिचविहितत्वादिति

66

गदाधरः। महावीरकरणप्रभृतयः पौरेहितृ ऋत्विग्भ्यः स्मृतिति याज्ञिकाः। प्रजापतिः संभ्रियमाणा इति च यथाकालमिता
स्य विवेको लिख्यते। निष्टितामिमर्शनादारभ्याज्ञा यथोवसेचनपर्यन्तं संभ्रियमाणः तत्र महावीरमभिदेव प्रजापतये स्वाहा।
अजायमोवसेकारारभ्य प्राक् कुशेघासादनात् इन्द्रसंम्राजे स्वाहा। कुशेघासनादारभ्य मुञ्जमलवे पुरीषे ग्रधिश्रप
णात्प्राक् अभिदेव विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा। अधिश्रयणादारभ्य प्रोक्षणाभ्यां महावीरं परिगृह्णाति तेन तस्मा इन्द्रे घर्माय स्वा
हा। महावीरोद्यजमनादारभ्य प्रागाजायथयोवसेकाभिदेते जसे स्वाहा। अजापयस्यासिच्यमाने अभिदेः अश्विभ्यां स्वाहा।
विष्पन्दमाने घृतेव हिंसिः सरीतनदाभि देपूषे स्वाहा। कृथनप्रावर्तनं मध्ये द्रव्यस्यततः अभिदेमरुद्भ्यः स्वाहा। गो
यथोवसेकानन्तरं यातेनतरिकाजापतेसा शरः शब्दे नाच्यते। तत्र तस्मादारभ्य माग्राहवनीयाहरणादिन्द्रे मित्रा
यस्वाहा। हरणादारभ्य प्राक्षोमारम्भात् इन्द्रे वायवे स्वाहा। हूयमाने अभिदे अग्नये स्वाहा। होमान्तरकालादारभ्या
नरघर्मारंभात्प्राक् अभिदे स्वावेस्वाहा॥ तथा प्रथमे हनि घर्ममभिदे सवित्रे स्वाहा। द्वितीयेऽउपसद्दिने घर्ममभिदेव स्व प्र०
ग्नये स्वाहा। तृतीये वायवे०। चतुर्थे। आदित्याय०। पंचमे० चंद्रमसे०। षष्ठे ऋभवे। सप्तमे मरुद्भ्यः। अष्टमेह ६६

हस्ते तेपानव मेंश्मि त्रापयेत्॥ रशमि वरुणाय॥ एकादशें द्राय॥ द्वादशे विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा॥ चतुर्भिः सा
पत्कारा वेत्तास्सामे वानुजीनां पुनः पुनरावृत्तिः। इति महावीरभेदप्रायश्चित्तं। अथ घर्मदुघायाम रोगोच्च दोहे च
प्रायश्चित्तमुच्यते। तत्र घर्मदुघायां मृतायां तस्या एव दोहे च घर्मदुघायां दोहस्थाने अन्यां गां अश्वस्तनीं छागपे
त्ता। अथवा शालायां पुरस्तात् प्राग्ग्रीवां स्थापयेत्। ततो ध्वर्युराज्यं संस्कृत्योत्ति पूर्वं व्रस्या आहवनीये वरुणाय
स्वाहेति कालात्र निरुत्वा पत्रम्स दोहरनि गाच्यपति। ततो ध्वर्युर्जुह्वा म करदा ज्यं गृहीत्वा गृहीत्वा घर्मदुघायाः स्था
ने स्थापिताया अमस्यागोः पुच्छा दक्षिण विभाग छिद्रेच अस्थानि होमाधिकरणा एतेपामेध्यतर स्या घाश्च तु
स्त्रिंशत मान्याहुतीर्जुहोति स्वस्त्रं चाप विप्रय होमासंभवा सामर्थ्याज्जि ष्टता होतव्यं। ततस्तामेव गां ध मीवसे
चनार्थं दोहयेत्। पश्चाद्वरुणाय घासादीद्वदा ज्यस्कंसनेभुव पतये स्वामि मश्रीनां चतुस्त्रिंशद्धामो विकल्पे
न। अथवा विधातं परिज्ञिति नित्यं समहत्त्वहीत तन्नहोमः। सो मेचन्म घर्म काला हानि वाचनेभवतः। ततो मिमश्री

67

नादिशब्दालोमेदेहभूमिर्भूमिमित्यभिमर्शनमपि भवति॥ सोमयागमध्ये यस्मिन्कर्मणि सोमांगे सोमांगांगे च विहिनाद
मथाभावे जाते परमेष्ठ्यादि च तुल्यिंशाद्दा इत्ती नाम मध्ये यथाकालमेकैकामाहुतिं सकृद्दृष्टीनिनाऽस्य न हुत्वा पशु
रोहरूपमंमंत्रं यजमानेनावाचयति। तान्त्रसेवज्जुहुमा हितिक्रतौ रत्नाञ्च सरणा होतव्याः। वाचनमपि ब्रह्मणा कार्ये
हुत्वा वाचयति। विलपप्रत्ययसामर्थ्यादिति वासुदेवः। अपरे तु वाचनमध्वर्युकर्तृकमिच्छंति। अत्राह वासु
देवः। सोमांगोपयाघात एव कालाहुतिर्भवति नितिषिपश्चाद्यंगोपयाघातइति। प्रयाजादिनसोमांगं न ह्रुतो मे
वदूषणं। सोमस्यतेनतत्त्र स्यादना दिष्टं पुरोदित मिति॥ अत्र एकैककालाहुतिहोमे ब्रह्मणः कर्तृत्वं समु
दिते च तुल्यिंशद्धोमेत्वध्वर्यो रेव। निमित्तमात्रे पूर्वकालाहुतिहोमो वाचनं च। ततो नादिष्टं प्रायश्चित्तमनादेशे।
प्रायश्चित्तांतरस्यादेशेन कालाहुत्यनंतरमादिष्टप्रायश्चित्तं भवति। पावकमादितिहरिस्वामिनः। संप्रदायपद
तावप्येवमस्ति। सोमज्योयपाने एकैकाहुतिर्यथाकालमाध्वर्यवं चेति क्रमेणोपदेशः॥ गंदाधरकारिकाका एम०
रादयस्तु अनादिष्टानादिप्रायश्चित्तसमनंतरं कालाहुतिहोममिच्छंति। तत्र प्रथमं कालाहुतिहोमो पुरस्तात्पा ६७

ठकमानुरोधमरहितं। ता वा एताश्चतुस्त्रिंशदाहुतयो भवंति प्रायश्चित्तपोनामेतु पक्षस्याथर्ववद्यज्ञस्यद्धेत्तेजस्समत्वोश्च
जुहुयादित्यत्र ग्रहकांडे कालाहुतीनां विधानं नाम ध्यमकांडेत पूर्वविहितानामेवावसरमात्रविधानार्थमनुवादः। होमाप
हरणादिप्रायश्चित्तानां चात। परमस्मिन्नेव कांडे विधानं। आहुतिहोमस्य चाष्टाध्यायां विधानं। स्वस्मात्साधर्मभेदादि
प्रायश्चित्तीनां च तत्तोप्यपूर्वमाणप्के। अन्यत्राप्यध। प्रायश्चित्तग्निप्रायश्चित्तयोः समुच्चयेच्छ ध। प्रायश्चित्तेरेव पूर्वहो
मविधानं स्पष्टं। अथ प्रपूर्वामथाग्नेरितिं। तस्मात्सर्वत्र पूर्वकालाहुतिहोमः। ततो नादिष्टप्रायश्चित्ता नामनुष्ठान
मितियुक्तरूपं। कालाहुत यस्क्रदाहात्प्रपस्तुचापरराकृत्तत्रिजः प्रवीधंपत्नेतस्मात्सागाहवनीये होतव्याः। उत्वि
क्वोधनादाहार्भसतापामाग्नीध्रीयेयाय दिष्टीसोपसस्राहवनीये यस्मिस्तत आग्नीध्र इति श्रुतेः। आहवनीयप्रणा
यनानंतरं मग्नीषोमीयाहस्तुतरवेदो। अवभृति होमस्याग्नीध्रीयप्रणयनानंतरमाग्नीध्रीये। ततः प्रागदक्षिणाग्नावे
व। सर्वप्रायश्चित्तहोमस्तु सर्वेदाहवनीय एव। चतुस्त्रिंशद्धोमाः पृषदाज्यस्कंदनाद्रिमेदनाद्धे विहितस्त्वाहवनीय एव
भवंति॥ ॥ अथ कालाहुतीनां कालविभागो लिख्यते। अत्र पराहिता पूर्वांगत्रैतिवत्स्वर्वोपदिष्टकालादारभ्योत्तरकाला

इतिकालात्माकृपूर्वकालाहुतेः कालइतिसर्वेषांभाष्यवर्त्मणामभिमंत्रातत्राहमस्मिन्वसेनेसोमयागंकरिष्येइतिमनसाविं

जित्यदिदैवामानुषाद्वाकारणादसंतेसोमयागोनकृतस्तदापमेष्टिनेस्वाहेतिमकरहीनेनकृत्वाकालाहुतिंहुत्वायज्ञ

सदोहरिति वाचयेत्।ततोभुवःस्वस्मनाहिरण्यहोमंकुर्यात्॥ ॥वाचास्तोमंकरिष्यामीत्यक्षेचततस्कर्णेप्रजापतयेस्वाहेति॥

सोमाहरणार्थंगत्वासोमप्रमनाहायागमनेसंधेसस्वाहेति।एतानिसम्भाराहुतपत्नस्यैमाहवनीयमुद्दृत्यताब्रह्मैवत्र

हुयादिति नियमाद्यहत्वावषट्कारणस्विष्टिकृत्प्राचब्रह्मणांहत्वाऽसमस्तहस्ताहवनीयेसकृद्धोनेनाज्येनपरिस्तरणाम

भिदाक्षनपूर्वकंब्रह्मणाहोतव्याः।ततोवाचनमनाहिरण्यहोमश्च।यथाश्वेवंतस्मागाः॥ सातशालायांनिहितसोम

दीक्षितापमित्सुद्वारेनमेयास्पूर्वेविहितान्यथाभावेसविन्नस्वाहेति॥ उद्वास्नमेषारुंदुशालाद्वाराणपीपक्षाये

त्ततस्मात्माकृविश्वकर्मणेस्वाहेति॥ द्वारापिक्षनाद्वारम्पसोमापनहनाहरणात्माकृष्वस्मस्वाहेति॥ ॥सोमोप

नहनमेषाद्वारम्पविक्रयिणोसमर्पणादिंद्रायत्वमरुद्भ्यस्वाहेति॥ ॥विक्रयिणोसमर्पणाद्वारम्पहिरण्याभि राम०

वाचनात्माकृस्वस्त्रराय स्वाहेति॥हिरण्यवाचनाद्रुद्रेहरोसोमनिक्षनात्माकृमित्रायस्वाहेति॥ ॥ऊरोनिक्षना ६८

68

दारभ्य क्रीतात्तुवाचनात्प्राक् विहरे वैशिपि विस्मापस्वाहेति । क्रीतोनुवाचनाद् दृष्ट्वा प्रागुपस्तम्भनाद्विद्भावे नं धिषा
यास्वाहेति । शकटोपस्तंभनाद् दृष्ट्वा मांसघामाघादनात्प्राक् सोमाय स्वाहेति ॥ ॥ आग्नीध्रीयनिधानाद् दृष्ट्वा हविर्द्धाने सो
मनिधानात्प्रागग्नये स्वाहेति । हविर्द्धाने । सोमनिधानाद् दृष्ट्वा प्राक्सोमं चासंद्यामिसस्म्यारिंद्राय स्वाहेति । आग्नीध्रे आ
संद्यां सोमनिधानाद्दारभ्य प्राक् सोमोपावहरणादग्नये स्वाहेति ॥ आसंद्यां छिन्ने सोमे वरुणाय स्वाहेति चेतिद्वयो । सम
द्वयः । आग्नीध्रीये गतत्वस्य चासंद्यां छिन्नत्वस्य च निमित्तद्वयस्य विद्यमानत्वात् । उपावहरणाद्दारभ्य सोमममानात्प्रा
गप्यर्वाणे स्वाहेति । उपांशुसवने सोमममानाद् दृष्ट्वा प्राग्ग्राभेरिति प्रहाणाद्द्विष्मे भोरेदेवभ्य स्वाहेति । अभिषवे क्रियमाणे
यमाय स्वाहेति । आप्यायने क्रियमाणे विश्वव्वाभ्रीतयायेति । संमार्णपाधवनीयेव धायेसतस्मिन्क्रियमाणे वि
स्वेदेरसि अभिषवाहृतानां मामपि वमेवावृत्तिः ॥ अभिषवाद् दृष्ट्वा मन्तर्यामग्रहात्सर्वेवापवे स्वाहेति । अन्तर्यामग्रहा
द् दृष्ट्वा प्राक् मैत्रावरुणग्रहणाच्छुक्राय स्वाहेति ॥ मैत्रावरुणग्रहणाद् दृष्ट्वा प्राक् शुक्रमन्थिनोग्रहणाच्छुक्रायेति । मन्थिनोग्र
हणाद् दृष्ट्वा उन्नीयमानानुवाचनात्प्राक् मन्थिने स्वाहेति जुहुयादिति आपस्तम्बमतकारिकाकारः । सक्तुप्रमाणमात्रे रक्षमा

कृति रिति गदाधरः। ततश्चमसयथ्यासंमंत्रं सोमस्य पूतत्वात्कुत्र्यांश्च क्रोपणं। पूतमद्दारो हूयमानेत्ववायवइति। ततः ऊ
र्ध्वमाग्नीध्रे प्रैषात् सूर्ज्जं वनस्कायइति। चमसोन्नयनाद्दारभ्य प्रातः प्रातः सवसेति प्रैषात्प्राग्विश्वेभ्यो देवेभ्यइति।
ततश्चारम्य चमसाध्वर्यु मिहोमार्थं चमसो यमात्माग्ना सवेस्वाहेति। चमसाध्वर्युर्होमा यामीध्रे चमसहोमं तनहृद्राय
स्वाहेति। अग्नीधोरकस्पर्शनं। तितो वाचने। सद्दृत्विम स्वायानी यमानेषु वातापस्वाहेति। अथ पर्व्वरि चमसे स्पृत्वीत इति प्र
कृत्या यीर्द होमार्थं पाचुत्तो हूयमानो भ्याहृतइत्या दिश्रवणात्व मसोन्नीतस्य सोमस्यापूतत्वा द्वयस्थायामेतत्मापक्ष्मि
नं भवतीति मतीपते। तेन ग्रहादिषम्भुयमनहूयमानाहो नमवति। अपाइग्नी दिद्मामि त्वत्वसेर मा क्रमसमम स्तान्न
चक्षसे स्वाहा। चमसमम स्रुणा दारम्य प्राग्ध विर्द्धानमध्ये मादृना उरुक्षाय स्वाहेति। द्विदेवत्यमम स्रुणा दारभ्येति कारि
का कारग दाध्वरो। तत्कथमप्युपपद्यतइति तावद्वविद्रन्तः। हविर्द्धानमध्ये चमसनिधानाद्दारभ्याद्युवि ग्रहार्थं च
मसोन्नयनात्प्राक् पितृभ्योनाराशंसेभ्यः स्वाहेति अपसव्येन पितृतीर्थेन। होमाइदुम्बरकोपस्पर्शनं। ततो पिम
द्वार्थनी यमानस्रुणा दैराग्नीध्रः कातहूतयाम वंतिव उत्कृष्य विग्रहेणो ह्यपि चमसे षुन्नी तनहोमायोद्यतत्वा

राम ६९

69

दिभक्ष्यमाणानतानिनिमित्तानिसंततिमिषु पूर्वोक्ताः कालाहुतयो भवन्त्येव। एवं माध्यंदिनार्यसुपावदरणादौ श्र
हुतमादाय यावस्थांशं छिन्दीति तस्मात्प्राक् पुनः पुनः आगन्तुकनिमित्तोपनतो प्रागुक्ताः कालाहुतयो विचार्य विचार्य होतव्याः
अनेकनिमित्तसंभवे च कालाहुतीनां समुच्चयः। उरुं हीति वाचनादारभ्य सोममार्गानां तेषु संधेवे स्वाहेति। गमनादारभ्य ष्ठं
तं समुद्रायेति। कुंभस्थापनादिहिरण्यदीपनान्तं सलिलायेति कारिकायां। कुंभस्थापनादिहिरण्यकस्याद्यहिरण्यदीपनोत्तरं। अ
न्ततेरविलिप्तेच सलिलायेति ह्वयते श्रुति॥ एतास्त्र तुस्त्रिंशत्समेध्यायाश्चाहुतयः सकृद्गृहीतेनाज्येन प्रसृणाहोतव्या॥
न उत्तरं वाचनं च। एकैकं यथाकालं हुत्वा यज्ञस्य दोहं इति वाचयतीत्येकैकहोमवाचनोपदेशात्तु स्त्रिंशद्धोमे वाचनं
भवति। पशौ सोमे च यदि काकोपूयमारोहति तदा आपस्यत्स हिरण्यपर्वहिति मंत्रेणाद्धातात सकृद्गृहीतमाज्यमाहवनी
ये जुहोति। इदं सोमायति त्यागः। पशौ तु ब्रह्मा जुहोति इति वासुदेवः। अत्रापि सोमे पूर्वकालाहुतिवाचनेन भवत एवाहुत्यु
त्तरकर्न्दकस्य होमस्यात्रोपदेशोनादिष्ट नितत्पर्यः। तेन पशौ समवेशनपलायनादिहोत्रकर्तृकमायश्चित्तस्या
कत्वादनादिष्ट होमो भमसेवेतियाज्ञिकाः॥ पृषदाज्यस्कंदने सोमे पूर्वकालाहुतिवाचने। भवपतत्पदस्यभिमर्शी

70 नाच नु त्रिंशद्वैमासा। अपाविद्धा जनयन्ति येन नमं त्रेताध्वर्युराहवनीये समूढे होतज्जुहोति। स्थालीये द्रव्यमिन्द्रमित
मिमर्शं नेच। सोमास्यमन्त्रामपि पशुवहणा मधामासा होम्यवशज्जसंस्कृतेनैव द्रव्यमापश्चितंतकालाहुतिवर्ज्जं॥ ॥यदि ध्वर्मदुधा गो
र्मीघ्रेणमाणिता। तदा कालात्यहमिवाचेन कृत्वा सकृद्धाज्यां गृहीत्वा गृहीत्वा स्मन्तो सन्ताः षडाज्याहुतीरध्वर्युर्जुहुयात्।
चंद्रात्ते मनस्य मिस्वाहेति प्रथमं। सूर्यात्ते चक्षुस्यणोमिस्वाहेति द्वितीयं। वातात्ते स्पणोमिस्वाहा। ३। दिग्भ्यस्ते श्रोत्र७
स्पणोमिस्वाहा। ४। अद्भ्यस्ते लोहित७ स्पणोमिस्वाहा। ५। पृथिव्यैते शरीर७ स्पणोमिस्वाहा। ६। एताषडाहुतीर्हु
त्वाध्वर्युः अमामाजततद्गतीमं प्रैषं ब्रूयात्। सदा सयं होमी यजमानः स्वयं होमकरणाशक्तो अन्येन होमं क्रियमाणे स्व
यमग्नीनां समीपेगत्वोपविशेत्। समीपे पि गमनाशक्तो स्वस्थानेऽवतीर्य स्वस्थानस्य समीप एव भस्माद्युपविशेत्॥ ६ ॥षष्ठी
कण्डिका॥ ॥सायमग्निहोमानंतरं यदि यजमानो दुर्बलः क्षीणो भवेत्। प्रातराहुतिकालपर्यंतं न जीविष्यति स्य म
नापदि स्यात्। तदा तत्कालमेव प्रातरग्निहोत्रं होतव्यं। यदि सायं होमारंभकाल एव यजमानस्य मरणशंका स्यात्। राम०
तदा एकतंत्रेण होमद्वयं कुर्यादिति वासुदेवः। अकाले कृतमपि पुनः स्वकालेन कर्त्तव्यमेव। एवं पौर्णमासेष्ट्यनंतरमा ७०

स्दर्शाद्यदा यजमानस्य मरणशंकास्यात्तदा तद्देवामावास्येष्टिं कुर्यात्। तत्र पौर्णमासेष्ट्यनंतरं यस्मिन्दिने अमावास्येष्टिं क्रि
यते तद्दिनात्प्रभृत्यदर्शेष्टेः प्राक् यावतः सायंप्रातर्होमास्तानंतंत्रेणाजुहुयात्। ततः पिंडपितृयज्ञवर्जितामभावास्येष्टिं कु
र्यात्। पिंडपितृयज्ञस्य दर्शानंगत्वात्। एवं वैश्वदेवपर्वणि कृते यजमानस्य मरणशंकायां वरुणप्रघासशाकमेधशु
नासीरीयाणामेवमेव समापनं कुर्यात्। पूर्वपक्षस्य रात्रौ मरणशंकायां प्रातराहुतिरेव। तथा चानुपरसत्रं। तत्रैव दर्शपक्षस्य
मरणशंके तथावत्यापाद्यस्य स्यातिशिष्टा रात्रयः स्युस्तासां सायंप्रातराहुतीः प्रतिसंख्यायतावत्यो हुत्वामावास्येन
हविषेष्ट्वा समापयेदेवमेवं यजतिकोपरतिपर्वपक्षे च रात्रौ प्रातराहुतिरेव। तथा च कात्यायनस्मृतौ। पौर्णमासे कृते यागे
मुमूर्षुर्यदि स्यादाहिताग्निः। दर्शयागस्तदैव स्यादपकृष्याहुतीः पृथक्। सायंप्रातःक्रमयाः प्रोक्ता दर्शोऽनंतर एव वेति। तथा मरुतः प
र्वपक्षे पुरा रात्रौ चेन्मृतिशंकाग्निहोत्रिणः सायं हुत्वानंदेवाथ जुहुयात्प्रातराहुतिं। यदि त्वपरपक्षे स्यान्मृतिशंकाग्निहो
त्रिणः। हुताविशिष्टाः पक्षेऽस्मिन्नुहुयात्सकलाहुतीः। दर्शेष्टिं च ततः कुर्यादिष्टिर्यदि न संभवेत् देवतानां प्रधानानामे
केकस्य पृथक् पृथक्। पुरोनुवाक्यायाज्याभ्यां चतस्रोज्याहुतीः जुहुयादेवमप्यत्र सर्वेना परिहूयते। अथेष्ट्य

नमसेसमहः। पुरोनुवाक्यायाज्याभिः पूर्ववज्जुहुयात्स्थक। चातुर्मास्यसमापनेपि विशेषमाह स एव। चातुर्मास्यांतरा
लेचेत्स्वामिनो मृतिशंकनं। तत्रान्यपर्वपर्यंतमग्निहोत्रादिशेषतः। तदेवकृतं तत्र दर्शी मो र्मासमासम्वहूनपि। चातु
र्मास्यावशिष्टानियवीणि पर्वसमापयेत। पश्वलाभे पुरोडाशं निर्वपेत्सशुदेवतं। आमिक्षामथवा कुर्यात्पूर्णाहुतिम
थापिवा। आहिताग्निः कदाचित्कृष्णपक्षेमृतोयदि। तदा शेषाहुतीः सर्वा जुहोत्याशाप्रलापनः। अन्यत्तदेव दर्शी
ष्टिं कुर्युः कृष्णेमृतस्य तु। शुक्लपक्षे निशिं मृतस्यच्छति मातराः तिथिनि। तथा। पश्चाहिताग्नेर्दर्शः स्यात्सत्रापास
निकस्यतु। अशक्यापत्नी यजमानकर्तृककर्मलोपेन दोषः। तथा चमद्रुः। अशक्या यजमाने चेत्पत्नीकर्मतुष्यते।
नतावता क्रतुर्दोषः स्याद्यथैव र्मसन्नत इति॥ अथ पदार्थक्रमो लिख्यते। शुक्लपक्षे सायंहोमानंतरं यजमानस्यम
रणाशंकायां तदैव प्रातर्होमः कार्यः। अत्र होमद्व्याहरणानंतरं प्राणान्त्रपनाद्यजमानमरणो होम्यस्य गार्हपत्ये प्रक्षि
प्यदाहः। ततः परमाहवनीये एवं कृते न परामातर्होमकालपर्यंतं जीवत्यिन्त्रप्राणैः स्वकालेमातर्होमो न भवत्येवाकृ
ष्णपक्षे रात्रौ मृतिशंकायां चेत्प्रातर्होमांतं एवंयागंकृत्वा तद्दिनमारभ्यामावास्या पर्यंतानां सायंप्रातर्होमानां तंत्रेणानु दम० ७१

71

ष्टानं कुर्यात्। ततः पिंडपितृयज्ञवर्जितामामावास्येष्टिं कुर्यात्। सकलेष्ट्यसंभवे चाज्येन सकृत्संपुरोडाशवाज्यभागयाज्यानुवाक्याः स्व
स्वविधानतस्तदसंभवे च केवलेनाज्येन चतुर्गृहीतेन प्रधानदेवतानामाज्यभागामात्रं कुर्यात्। तस्याप्यसंभवे प्रतिदेवतं पूर्णाहुतिं
जुहुयात्। अग्नये स्वाहा। अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा। इंद्राय स्वाहेति। असंनयत इन्द्राग्नये विसर्गे इन्द्राग्निभ्यामिति। एवमेव पक्षादि
कर्मापि सकलं कर्तव्यं। असंभवे चरुहोमे स्वेतानामाज्याहुतिमात्रं वा। एवं कृतेपि यद्यमावास्यापर्यंतं जीवति। तदामावास्यायां
केवलं दक्षिणाग्निमुद्धृत्यान्वाधानमकृत्वैव केवलः पिंडपितृयज्ञः कार्यः। नन्वन्वाधानं। नामावास्येष्टिः कृतत्वात्। स
कलेष्टौ क्रियमाणायां हविर्ग्रहणानंतरमासादनात्प्राग्गार्हपत्ये दाहः। आसादनादूर्ध्वमरण्योराहवनी
येदाहः। आश्वलायनसूत्रे विशेषः। तदाहुर्य आहिताग्निरुपवसथे म्रियेत कथमस्य यज्ञः स्यादिति नैनं याजये
दित्याहुरनभिप्राप्तो हि यज्ञं भवतीति। तदाहुर्य आहिताग्निरधिश्रितेग्निहोत्रे सान्नाय्ये वा हविःषु वा म्रियेत का तत्र
प्रायश्चित्तिरित्यत्रैवैनान्यनुपर्यादध्याद्यथा सर्वाणि संदह्येरन्। सा तत्र प्रायश्चित्तिः। तदाहुर्य आहिताग्निरासन्नेषु ह
विःषु म्रियेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति। याभ्य एव देवताभ्यो हवींषि गृहीतानि भवंति ताभ्यः स्वाहेत्येव तान्याहवनी

येसर्वाहुतिंजुहुयाद्दीक्षितोर्वाक्तनक्रमपक्षेपि मरणोग्न्यमावास्येष्टिमेवकुर्वंतिनतत्पर्यंतंपक्षहोमं। एवंचातुर्मास्यादीनामप्या
द्यानांसमापनंकार्यं। तत्रवैश्वदेवपर्वणिकृतेतत्पर्वपर्यंतंसमाप्तविधानेनपश्चात्कालेपक्षहोमंकृत्वापक्षांतेइष्टिंकृत्वा।
पुनःपक्षहोमंपक्षांतेइष्टिंपुनरप्येवंपुनरप्येवंकृत्वावरुणप्रघासापर्वकार्यं। ततऊर्ध्वंत्रिमासचतुष्टयमेवमेवप
क्षहोमपक्षांतेष्टीःकृत्वासाकमेधान्कृत्वातत्कालमेवशुनासीरीयंकुर्यात्। उत्सर्गपक्षेशुनासीरीयस्यतदानीमेव
विहितत्वात्। अत्रापिपक्षहोमस्यादृष्टसंभवेवरुणप्रघासादिकंतंत्रेणकुर्यात्। तस्याप्यसंभवेयथासंभवनिष्पादितो
हविर्भिःप्रधानयागमात्रंकुर्यात्॥ तस्याप्यसंभवेचतुर्गृहीतेनाज्येनपुरोनुवाक्यायाज्याभ्यांसर्वान्प्रधानयागान्कुर्यात्।
तदसंभवेप्रतिदेवतंपूर्णाहुतिंजुहुयादमुष्मैस्वाहेतिमंत्रेण। एवमेवपशुसोमादावस्वेत्रांतरामरणाशंकायांयथा
संभवंसमापनंकर्तव्यं। मरणात्प्रागसमाप्तोमरणांतमेवभवति कर्तुरभावात्। पशुलाभेतद्देवत्यपुरोडाशेनाभि
क्षांवापूर्णाहुतिंवाकुर्यात्। सोमालाभेपूतीकादिभिःसमापनं। ततोदुर्बलावस्थंयजमानंसंभावितसंनिकृष्टमरणं
ज्ञात्वाग्निहोत्रगोमयेननवेनतीर्थोदकेनकुशोदकेनचस्नापयित्वाप्रक्षाल्यवाससीपरिधाप्यगोमयेनोपलिप्तायांवेद्यार राम० ७२

72

दक्षिणाग्रान्दर्भानास्तीर्य एवं कृत्वा तिलान्विकीर्य तत्र प्राक्छिरसमुदक्शिरसं वा दक्षिणाशिरसं वा भूमौ निवेशयेत्। मु
खे स्वर्णं निक्षिपेत्। कांस्यं वा मणिं वा विद्रुमं वा प्रक्षिपेत्। शालिग्रामशिला तुलसी च सन्निधौ निधेया। गोपीचंदनेनालि
पनं। सर्वत्र तिलकानि च कुर्यात् कंठे शिरसि सर्वेषु छिद्रेषु परितः नेत्रेषु निर्माल्यरूपां तुलसीं क्षिपेत्। प्रदीपप्रज्वालनं। वि
ष्णुपूजनं॥ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवायेत्यस्य मंत्रस्य सततं जपः। वैतरण्यादिदानं समभ्यर्च्य हृषीकेशं पुष्पधूपादिभि
स्ततः। मणिपान्तैः स्तवैः पुण्यैः ध्यानयोगेन पूजयेत्। दत्वा दानं च विप्रेभ्यो दीनानाथेभ्य एव च। पुत्रे कलत्रे मित्रे च क्षेत्रे च सम
धनादिषु। मित्रवर्गे च सर्वत्र ममत्वं विनिवर्तयेत्। ततः पुत्रादिः उच्चैः पुरुषसूक्तोपनिषदादिकं श्रावयेत्। ततो म्रियमा
णस्य मधुपर्कदानं। तत्र मंत्रः। संगच्छ मा गच्छ ममैव देहे मधुपर्कं संसारमोक्षणं। शरीरशवश्चांगं त्वमिहि हन्मि शरीरशोधनं।
रस्तालोकनाथमोक्तमिमं मधुपर्कमिति॥ ॥ ततो गतप्राणं ज्ञात्वा पुत्रादिः स्नानं। मृतशरीरस्य प्रक्षालनं। अहतवस्त्र
परिधानं। उत्तरीयस्य च। चंदनेन सर्वांगप्रोक्षणं। पुष्पैरलंकरणं। अथ दुर्मरणमाप म्रियंतानि। शृंगिदंष्ट्रिनखिस
र्पविषविद्युज्जलाग्निचण्डालब्राह्मणचौरमारितस्य मरणे चांद्रायणं नमस्कृच्छ्रद्वयं च धेन्वादिदानरूपप्रत्याम्नायपक्षे

प्रायश्चित्तं कृत्वा। अथवा पंचदश प्राजापत्यान् कृत्वा शनैर्ग्रामं त्यागं वाग्नि त्यागं कृत्वा यदि दाहेन तदानीमेव शुद्धिं संपा-
घोदकदानं वा विधिना शुद्धिं कुर्यात्। कर्तापि यदि प्रायश्चित्तं कर्माधिकारी न स्यात् तदा पापानुसारेण प्रायश्चित्तं न करोति तं प्रा-
यश्चित्तं कृत्वा मृतस्यौर्ध्वदेहिकं कुर्यात्। यदि होमादिना अग्निस्तस्यात्मन अशुद्धिं मत्वा दाहादिकं करोति तेन सर्वं कृत-
मपि नोपतिष्ठति। अन्तरा स विनश्यति। अथवा निग्रहः पापस्य केवलमपि स्वभवति। अतः प्रायश्चित्तं कृत्वैवौर्ध्वदेहिकं
कर्तव्यं। एवमन्येष्वपि छिद्रेषु प्रायश्चित्तं छिद्रे होमप्रायश्चित्तं स्नानता स्पर्श्या स्पृष्टस्य दाहस्नानादि हस्तसमर्पणं शन्तनु मारे-
राग्निसमुपजनन पूर्वकं कर्त्रा त्रिरात्रं द्वादशं पंचदश वा प्राजापत्यान् विप्राज्ञा पूर्वकं कृत्वा तदानीमेव तत्पात्राणां प्रायश्चित्तं-
घेत्वादिकं दत्वा शुद्धिं संपाद्य दाहादिकं कुर्यात्   ततः पुत्रादिः स्नानं कृत्वा यज्ञस्य सकृत्कर्माणि समूहनादि संस्कारपू-
र्वकं दाहार्थं संतापज्ञान्स्मृत्यादिनार्थीमिस्माहवनीयपरिस्तरणाग्नीन्विहरति। ततः स्तनाग्नि लौकिके वा पूर्णिसन्निहिते
नभ्यात्रा हिनास्य संभवे स्वस्थेन वाके नचिन्तोषितः कर्ता गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु निधाय संस्कारमन्त्रैः स्थालीः
शुष्क गोमय चर्मणि पुत्रा अधिश्रयति। अत्र सर्वं कर्म सव्येन दक्षिणाग्निं एवं च कर्तव्या सम्पात सव्यापो नीवाधि

73

राम०
७३

अथांगानोप्रसक्तावेवस्थाल्यांमध्येनिधायपत्नीयेते। सर्वोपस्थालीयर्मकरार्थेनामलेखन्यादिविवृक्षाणां। ततोमाणा
स्थानेएकोद्दिष्टविधिनामृतस्यश्राद्धं। तत्रसर्वममंत्रकं। तत्रब्राह्मणासंभवेएकंदर्भवटुमुपवेश्यसर्वंकुर्यात्। पात्रप्र
क्षालनं। तत्संमार्जनयामः। अथेमारिस्रमुकप्रेतएषप्रेतत्वनिर्मुक्त्यर्थंश्राद्धयोग्यतासामर्थ्यंचममणास्थानेएकोद्दि
ष्टविधिनाश्राद्धमहंकरिष्ये इति उपहारमेक्षणं। आसनं। आवाहनार्घ्यार्चनपात्रालंभावगाहनामभावः। अग्नौ
ग्नसंकल्पः। पिंडदानं। विकरावनेजनं रेखाप्रत्यवनेजनंगोक्षघृचनानाममभावः। अक्षय्योदकदानं। आशीः स्वस्ति
वाचनायनिषेकाभावः। दक्षिणादानंसव्येनमाषान्नजलसंयुक्तकुंभदानं। पिंडचालनं। नमस्कारवाचनं। पृष्ठोद
कुविसर्गः। श्राद्धानंतरंशववाम्यान्नमन्नस्थानेपिंडदानं। अमुकगोत्रामुकशववृत्तिप्रयोगः। सजलमाषान्नकुंभदा
नं। ततोद्वारदेशेपूर्ववदेकोद्दिष्टविधिनाद्वितीयंश्राद्धं॥ ततःपांथवाम्नापिंडदानं। पांथएतत्तइतिकुंभदानं। ततो
नमिस्थालीस्थपंचाग्निसाहितंद्वारदेवस्थानंशवस्थापयित्वासर्वाणिपात्राणिएषपराज्ञेदर्भोवस्तिला
नघृतंसमहिरण्यशकलानिचैतस्मादीक्षेनानिचाग्रहीतानामसपिंडाद्दक्षिणस्यांदिशित्वांसंपरागच्छामि। यममार्गथ्यो

74

गायमानायसमस्तकं जपं तर्पयेत् केचिदाहुः। अहरहनि यमानेत्यागामस्त्वं पुष्पं पञ्जौ वैवस्वतो नत्तप्य तिसुरापा स्वउर्मिणी

नियमयात्या। अपेतो यन्तु पणयो सपृयम सूक्तं। ततः श्वान्तरे प्रेतनाम्ना पिण्डदानं। माषान्नजलसंयुक्तकुम्भदानं च।

ततो ग्रामश्मशानयोरर्द्धमार्गे स्थिते पर्वदेके दिशादिविधिनाश्राद्धं कार्यं। चमुकप्रेत एतदर्थं श्मशानं नीयमान

स्यार्द्धमार्गे विश्रामस्थाने श्राद्धमहं करिष्ये इति संप्रयोगः। कुम्भदानं। श्राद्धान्ते भूतनाम्ना पिण्डदानं। भूत एतत्ते इति कुम्भ

दानं च। धनिष्ठादिनक्षत्रपञ्चकमध्ये मरणे तु अन्यो लौकिकवैद्य यथा पुष्करयोगे नीलकण्ठमिति पचरत्नं प्रसवमृत्का च

ह्वपामन्त्रेण हुनित्रयं। गरुडपुराणे। पञ्चकमरणे। शवस्य च समीपे तु क्षिप्यन्ते पुत्तलास्ततः। दर्भमयाश्चत्वारः स

क्षामन्त्राद्यभिमन्त्रिताः। अन्नत्सक्षमं त्रानवग्रह्यपत्नमकरणोक्ताः नक्षत्रमन्त्राः। वसोः पवित्र। वरुणस्योत्तम्भनं। उन्नतो हि।

शिवो नामासि। पञ्चकं तत्र शवे प्रेते पञ्चत्वं ततो दाहः प्रकर्तव्यस्ते सपुत्तलकैः सह। सूतकान्ते तदा पुत्रः कुर्याच्छान्तिकमुत्तमं।

तिलान्गाश्च हिरण्यं पञ्चन प्रदिशं पञ्चरत्नं सदैव। भाजनोपानहौ छत्रं हेम मुद्रा च वाससी दक्षिणा दीयते विप्रे सर्वपातक एम० ७८

मोचनी ततो निर्हरणादि कार्यं। ततः श्मशानसन्निधौ भूमौ शनैः शवस्य दक्षिणाशिरसः स्थापनं। ततः श्वि

ताम्रस्थानि पूर्ववदेकोद्दिष्टं श्राद्धं कुंभदानं च। ततः साधकेन मन्त्रोऽप्रेत नाम्ना वा पिंडदानं कुंभदानं च। ततः सर्वाणोत्ती
र्थीनि मनसाध्याशवस्य स्नपनं। ततः पुत्रादेः स्नानं। सेमवहु लेत्तरो मदेशे स्नातिपादिकाः सत्रो क्रौ उल्मु स्मगार्हप
त्यादिरक्षसाधनं। सर्वप्राचीनावीतिदक्षिणामुखः कुर्यात्। गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निस्थानेषु सकृत्सकृदुद्धस
नादग्न्युत्वा गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नीनां स्थापनं। सप्ता दसव्या योरुत्रा ततः समन्तुप्रक्रमेषु स्थापनं। ऐशान्यां वा
पूर्व सप्तक्रमेषु। ततो गार्हपत्याहवनीययोरंतराले काष्ठैः प्रागायतं चितिं चिनुयात्। ततः प्रेतस्य केशश्मश्रुलो
मनखच्छेदनं। केशादीनां निखननं। चितौ प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमकृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिंस्त्राक्रित्रिरसमुज्ञानेमेतं निदध्यात्। प्रे
तसंबंधि वस्त्रेणैकदेशं कृत्वा एकेनांशेन प्रेतशरीरमाच्छादयेत्। द्वितीयांशं तु श्मशाने वास्मर्थं भस्मेो निरस्येत्। ततः प्रेतस्य कोरे
प्रेतनाम्नैव पिंडदानं। कुंभदानं च। आज्येनाभ्यंजनं। सप्तसु प्राणायतनेषु मुखे दक्षिणोत्तरनासिकाचक्षुःश्रोत्रेषु
यथाक्रममेकैकहिरण्यशकलप्रक्षेपः। अथवाक्षति क्रमेण चितिनिचयनात्माग्वा हिरण्यशकलप्रक्षेपः। ततः आग
ग्रात्पुत्रानामसक्षीणायात्राणि वक्ष्यमाणविधिना प्रेतशरीरे निदध्याति। सव्येपायोर्गिकांप्रागग्राममुपस्पृश्य।

हस्तयेर्मा गार्ग्यां स्रिकां स्रुवं॥ ख्येम्प्रागग्न्यामग्निहोत्रहवणीं। दक्षिणेनासिकायां वैकंकतं स्रुवं प्रागग्रमुनं। कर्णयोः प्राशित्र
हरणे॥ शिरसि सिक्तमाणीतां प्रणयनं च समं। कपालानि शिरसि त्र्यम्बकुलानां। पार्श्वयोः शूर्पे। एकं मेषिकं। द्वितीयं पवरू
णमक्षासे षुमनिम स्थाने मेषीकं॥ भपात्रार्थे पवग्रहणाद्दिपदुपपुंकं॥ लौकिकमेवेति केचित्॥ एकं चेद्विधाकृत्वा पार्श्वी
योरेकैकं खंडमासादयेत्। उदरे पृषदाज्यवतीमिडां प्रागग्रां॥ शिश्नसमीपे शम्यां प्रागग्रां। ऊर्वोरुयोः समीपेऽरणी उद
गग्रे। तत्समीपे धेमुसलमुलखलं च॥ अन्यान्यस्थालीपिष्टपात्री उपवेषषडवत्ता छिद्रमता वहन पूर्णपात्रीपी
ठपूर्णपात्रकूर्चब्रह्मासनप्रमुखानि सर्वाणि यज्ञपात्राणि पत्न्यक्षांतानां सर्वांगमध्ये सादयेत्। स्मार्तयात्राणि पप्यस्मि
75 सहितानि दारुणाममधामानि चतत्रैव सादयेत्। स्थालीकपालादीनां मन्मयानां पाषाणमयानां चदृषदादीनामप्
सु प्रक्षेपः। लोहमयानां च पात्राणां लौकिकपरिकाकीलकादीनां च ब्राह्मणायदानमप्सुप्रक्षेपो वा॥ अन्यान्यपस्था
लीपिमन्मयीं चेत्सर्वं तेष्वप्सु प्रक्षेपो॥ वातत आहवनीयादीनाम्यामभिमुखंमंत्रं पठेत्। कृत्वा सुदुःकं कर्म जानतावा एप्र°
प्यजानता। प्रत्यक्कालवशं प्राप्य त्वं ये चललमागतं। धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतं। दहेयं सर्वगात्राणि। ७५

स्तुचात्म। त्वं ध्यात्वमेतन्न कदापि वा स्तुदोर्भोज्यमेतन्न कदापि चाप्रक। त्वं धूस्य मस्मात्स्मरणम्य विसृजेत्। हृष्टा भर्त्रा
तमनसा स्वगृहमस्मैतेन शीर्वादपरावर्द्धापयेत् अग्नेर्मुखे दक्षिणजिच्चरणौ रोहणं। अथ वा स्मशाने बीयमानं तु भर्त्तारम
मयानिया। पदे पदे श्वमेधफलं लभते नात्र संशयः। तीर्थे स्नानं भर्त्तासहगमनार्थं स्नानमहं० वृत्तं तत्र स्नान परीक्षणं।
अलकरणं। स्वयं प्रतिनिषिद्धा सर्वाभिरुद्दाने। अग्नेरर्घदानं नानाफलैः। चितिस्थो भगवान् शिवविष्णुरूपी सनातनः।
पति लोकप्रापणार्थं। गृहाणार्घं नमोस्तुते। अथ स्तुतिः। त्वं ब्रह्मा त्वं विष्णुस्त्वं रुद्रस्त्वं च प्रजापतिः। त्वं सूर्यो वसवश्चा
श्चैव परमात्मा त्वमेव हि। त्वामेव शरणं विष्णो शरणं तु पतिं मम। स्वर्गे वा नरके त्वं हि मम तत्र पतत्र गमिष्यसि। तत्र तत्र ह्यहं प्र
ष्टेन मनमेष्यामि चामुत्र। ब्रह्महत्यादिभिः पापैस्त्वं मोक्षामि यमालयात् अहं ब्रह्मा ह्यहं विष्णुरहं वै सूर्य दिक्पतिः।
आदित्यचंद्रावनिलोनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च। एते च सर्वं मम साक्षिणः सन्तु तेदेवतु एष्यामि देवं। ततः स
मप्रदक्षिणं। ततश्चितारोहणं। प्रवेशमंत्रः। इदं शरीरं सतभंगं मदीयं स्वस्थं कृशं कुरु भस्म मा मुं। तथा भर्त्तुः कुरु दे
अदेहं भर्त्तुः समीपं भगवन् व्रजामि। किं मया न कृतं साधु भवेयं हित वानघ। इदं शरीरमालिंग्य प्रविशामि हुताशनं॥

76
1

इतिमांसस्मि मः सहगमनविधिः॥ यद्दिह जाते किंचित्परिशोषणं॥ निःशेषमस्कन्नदाधव्यः इतिवचनात्। ततः समस्तमस्त
भिक्षेहस्तेन गृहीत्वा पुत्राद्यः श्मशानात् समप्रदक्षिणं कुर्युः। प्रतिप्रदक्षिणान्ते एकैकस्मिन् प्रस्तरे पचिताग्नौ कुर्युः।
कण्ठोरसोल्मुकस्योपरि सप्तमहाकुर्युः। तत्रः आप्यायनमस्कंदंतु इतिवचनात्। ततो मृदक्षिणां चितामुत्का पृ
ष्टतो नवलोकयंतो गृहीतो भूताः कनिष्टपूर्वीयम गाथां गायंतो यमस्तत्र चतर्यन्तः स्थानात् येन घोरे गच्छन्ति। त
त्रार्द्रकमशीयोगत्वा परिहितवस्त्रप्रक्षालनं स्नात्वा परिक्षमय समीपस्थमुत्तरप्रानाभिज्ञपुरुषशप्यालकं चोदकं क
रिष्यामहे इति मंत्रेण उदकं पाचयंतो कुरुध्वमा चेत् पुनरित्युन शतवर्षेभ्य ते प्रतिवचनं। शतवर्षाद् ऊर्द्ध्वं जीवति नि
मने तु कुरुध्वमित्येतावदेव प्रतिवचनं। अतु जे पुत्राद्यः सपिण्डाः समानोदकाश्च ते इह पूर्वी उदकं प्रविश्य ए
कवस्त्राः अशिखाः प्राचीनावीतिनः सव्यपाणेरनामिकया न यादिसंखं जलं तत्समीमपनो यदक्षिणामुखाः अन
मंतोः संधमवमानाश्च सकृदेव अपनः शोशुचदघमिति मंत्रेण निमज्जंति। एवं मलापकृत्वा स्नानं कुर्वीत। अ
गो घर्षणस्य विहितमप्यानिषिद्धत्वादिकल्पः। अनंतरं आगत्य आचम्य शिरोगो वध्वा दक्षिणाग्नान पुण्मान्तु

स्म०
७६

स्त्यान्लोकान्सगच्छतु । ततश्चरन पुष्पाक्षतैरर्चीतां प्रजनं । तत्र मंत्रः । त्वंभूतकृत्स्नागधोनित्यं लोकपरिपालय ॥ उक्तं संस्कार
कस्तस्माद्देवं स्वर्गं मंतनया । इति । ततोऽग्निमभिक्षितेराहीयतं ॥ ततो मृतस्य पुत्रो वा भ्राता वान्यो वा सगोत्रो वा कृतस्नाय सव्यो द
क्षिणामुखो गार्हपत्याग्न्याज्यं संस्कृत्याज्यहवनीयं परिस्तीर्य समिधमाधायास्मात्त्वमधिजातो सीति मंत्रेणाज्यं हुत्वा स्रुक्स्रुवद्
हीनाज्यमाहुतिं जुहोति । मंत्रे अस्मात्त्वमधिजातोसि त्वदयं जायतां पुनः । असौ स्वर्गाय लोकायेति मेतनामग्रहणं । इह मम्नयइतिस्वाहा । स्रिपाम
प्यस्य मंत्रस्यानूहः । ततो जुहूं घृतेन पूरयित्वा प्रेतस्य दक्षिणे हस्ते प्रागग्रां प्रसारयति । त्वाहिरं स्त्रुवं सव्यनासिकायामग्र
मग्रमुत्तानं । स्फोदक्षिणहस्ते । पात्रविशेषादाज्यस्थालीमाऊर्वोरन्तरे प्रक्षेपः । मन्मपीचे द्वयमग्रे स्थाः । दक्षिणपार्श्वे दर्भेः प
रिस्तिक्षिते राज्ञास्तरं । ततः स्कंधे उदकपूर्णं कुंभं कृत्वा तेनैव तत्पादप्रदेशादारभ्य चितं परीतोः प्रदक्षिणं धारां दद्यात ।
ततो लौकिकं मेषः । गां रोदनं च अथावसथ्याग्निसंवेधि पात्राणां प्रतिपत्तिर्लिख्यते । दक्षिणशिरसस्तं त्विन्तिनि
धनप मुखवाही हिरण्यशकलप्रासनं । शिरसि च मसं । पाश्वे योः शूर्पे । अग्रेऽग्नी उदगग्रं प्राक्ष्याणि पात्राणि नामंत
रोरूस्कंसेपः । चक्रो बीलोकयोश्च । मन्मयाहीनां मभसि । अथ सव्यं जानात्वकृत्वा सडः कं भिन्नादि मंत्रेण वि

तायां दक्षिणाग्रे देशे ग्निदाहं न। वह्निप्रजा। आहृत्य संस्कृत्य समिदूर्जं स्रुवेण आत्मभिन्नाहुतिहोमः। दक्षिणनासिका
यां स्रुवं। स्रुचं दक्षिणहस्ते शेषमाहिताग्निवत्। आहिताग्नेरपि पूर्वं स्मार्त्तयात्रायां प्रतिपत्तिं कृत्वा श्रौतपात्रप्रति
पत्तिः कर्त्तव्येति कर्मप्रदीपे शाट्यायनाद्युक्तमग्निनादेवत्रकजरं। तथा च कात्यायनः। एवमेवाहिताग्नेस्तु पात्रन्या
सादिकं भवेत्। कृष्णाजिनादि कस्मात् विशेषः स्मृतचोदितं इति। शाट्यायनभाष्ये सम्भावयत्याहिताग्नेर्दाहकर्मणि
न प्रयुज्यते। यानि श्रौतानि तु प्रयुज्यन्त इति। सूतिकामरणे विशेषः। सूतिकायां मृतायां कुंभे उदकं कृत्वा पंचगव्यं प्रक्षिप्य आ
पो हिष्ठेत्यृङ्मापरत्नादिपुराणपर्णिर्भिमन्त्र्य ब्राह्मणानुज्ञया यवक्षेमानायत्या कृत्वा तेन कुंभोदकेन शतकृत्वः स्नाप
यित्वा वस्त्रान्तरेण सर्वां वेष्टयित्वा दाहः कार्यः। रजस्वलामरणेप्येवं। उदक्या सूतिका वा यदि प्रेतस्पर्शं तत्स्याप्येवं
एवं विधिः। यदा स्त्री सहगमनं करोति। तदा विशेषो लिख्यते। भर्तुर्मरणसमये आत्मनः प्राणान्तं कल्प्य इदं विज्ञापि
वैः सूर्यादिनामसंदृष्वपतिलोकसर्वदैवतं। तथा सहागमिष्यामि भर्त्तृस्वर्गजन्मनि। इति संकल्पः। स्नानं। शान्तिस्तिलधेन्वा राम०
दिदानं। कुसुमांजनमुकुरादि अलंकरणं। पापमभोजनमाचारः। वैधव्यनाम न कस्यापि भवत्यस्मा विप्राणां नमः ७६

कुशान्तस्तयोः कृत्वासति तमुदकं पाणिभ्यामादाय पश्चिमामुखवायपत्नाः पितृतीर्थेन भूमौ पाषाणे वा
एकैकमञ्जलिं तिस्रस्तिस्रो षोडश वानिषिंचति। अमुकसगोत्रा अमुकप्रेत एतत्ते उदकमुपतिष्ठतामित्यनेन वा।
अमुकसगोत्र अमुकप्रेत स्तपतृप्यतामिति वा। अमुकगोत्र अमुकप्रेतं तर्पयामीति वाक्यान्यासामन्य प्र
योगाः। ततोऽश्मन्वन्तं। न दुःखं गारुडपुराणे। जलांजलीन्कृते पश्चाद्दिक्षु परं तत्र वंनाः सर्जविधोऽत्रिगणः सर्वे
दिनानि नव केशवप ततन्तस्काउनीर्यमानि वस्त्राणि परिधाय स्नानवस्त्राणि स केशवनिपीड्य दशदशानि वि
तस्य शुचौ प्रदेशे त्यजन्ति सर्वे उपविशन्ति ततोऽप्रविष्टा नाम मेसहृद्धः पुराणेतिहासकथाभिः सम्मारानिन्दुर्ता
स्वापयन्तः शोकापनोदं कुर्युः। ततोऽस्तमितोदये ग्रामन्ते उच्चापयपश्चाद्दनवलोकयंतो थेमगालाः क निश्वान
ग्रकृत्वापतिर्भूत्वा एवं ग्रामं प्रत्यायान्ति। दिवा मस्ते च भत्तमया दृष्ट्वा ग्रामं प्रविशन्ति। रात्रौ नक्षत्रेषु परेदयानेन
रं। अथ वा ग्रामं प्रत्यागच्छन्तो ग्रामनेमे वप्रविशन्ति। ततो गृहद्वारसमीपे आगन्तव्यौ निम्बपत्राणि दन्ते
विदश्य आचम्य शमीपापेशमयन्त्विति शमीमालभन्ते। अश्मानं चारोह। अश्मेव स्थिरो भवेत्यश्मानं। अग्निर्नः शर्म यच्छ

त्वित्पाग्निं । तत्सोमसूर्यैः क्रोगोमयं गोरसर्षपैः पाश्ने लं च दूर्वामवान्तृषभं च पथ्या क्रमसमालभ्य ततः पारिनपाषाणात्क्रम्य
गृहं प्रविशन्ति । अथ पुत्रादीनां नियमाः । ब्रह्मचारिणोऽधः पृथक्कुशासिनो ऽधउपवेशिनः पलस्नानसंस्पृष्टादाना
च्छापन्नवर्जितास्तु मलिनादीनां श्रवणेषु तेषां सर्वेभ्यो गवि वर्जिताः । ग्रामे वाहनैकेशसंमार्जनं चाकुर्वं मौनं कि
77 चनकर्मकुर्युर्न कारयेयुः । तदूर्ध्वादिपारणयः शक्त्या एकरात्रं त्रिरात्रं वा उपवसेयुः । अशक्तावेकान्तं ब्रीहियवादि
विकारं श्वक्षारलवणामाषान्न्रापूपपायसवर्जितं प्रपाषाणोभ मन्यपेषु वा पत्रपुटेषु वा एकवारं क्रीत्वा कुत
श्चन तादृशमेव लब्धा वाहिनीं नैदिवैवाल्पमश्नीयुर्न रात्रौ । दशरात्रं मेवेते नियमाः ॥ वर्षादिना चिताग्निसामने
वित्तिनारणिपात्रादि काष्ठेन्वाधेदग्धेन मंथनं । तदलाभे न्येन काष्ठेन हृद्धशेषेणामंथनं कृत्वा शेषस्य दाहः ।
कार्यः । अथवा शेषस्याप्सु प्रक्षेपः । अथवा लौकिकेऽग्नौ भूर्भुवः स्वरस्मेरहति घृताहुतिं स्रुवेणास्कन्याप्याहृत्यासे
न लौकिकाग्निना शेषस्य दाहः कार्यः । आपस्तंबः । तत्पर्यायः पर्वती मिश्रेपेतस्याग्निस्त्रेतायां पितृमेधः संपद्यते यस्य एम०
श्रानस्योपासनत्यिति । अत्र पूर्वमग्नस्त्वस्योत्ताग्निभिर्दाह उक्तं पश्चान्नस्य तस्यावसथ्येनाग्न्यस्य कालिकायापान्तरं । ७७

पत्नीयजमानयोर्मध्ये यस्य पूर्वं मरणं तस्यैव वैदिकाग्निभिर्दाहः । पश्चान्मृतस्य लौकिकाग्निनेत्येकः पक्षः । अथ
वा यजमान एव पूर्वं मरणे गार्हपत्यस्योल्मुकं पृथक्कृत्वा तमुल्मुकं लौकिकारण्योः समारोप्यारणिस्थमाप्रयाती
मरणाद्धारयेत् । मृतां निर्मथ्य तेन दाहयेत् ॥ इति द्वितीयः । तृतीयपक्षः पूर्वमरणोपस्थितिप्रत्युत पुनर्विवाहाधानकरणयो
शक्तिश्चाद्धरणाभाव इति । तदा मृतायां पत्न्यां वैदिकाग्निभिर्दाहस्यान्यथा । पुनर्विवाहाधानयोः शक्तिर्न भवति तदा गार्
हपत्यैकदेशेन दाहस्य निर्मथ्य वा । कनिष्ठायां तु पत्न्यां ज्येष्ठायां जीवंत्यां गार्हपत्यैकदेशेन वा दाहः स्यात् । सर्वाग्निभिर्वा । त
त्र यावत्सह वृत्ताधानात् द्वितीयापत्न्यां ज्येष्ठायां जीवंत्यामपि सर्वाग्निभिर्दाहः स्यात् । शवाग्नयो वा एते ये पत्न्यां मृता
यां धार्यंत इति कठश्रुतेः । ज्या धृताग्नीनां तत्त्रयं यश्चापरिणीता द्वितीया गार्हपत्यैकदेशेनेति विवेकः । द्वितीयायां चेद्वंश्या
भार्यामिश्रादिदोषस्तु त्रयाधानानंतरं परिणीताविषय इति स्मृतिचंद्रिकायां । ज्येष्ठायाः कनिष्ठायां वा मृतायां गार्ह
पत्यैकदेशेन निर्मंथ्येन वा दाहः पक्षयावज्जीवं कुशपत्नीं सुवर्णीयत्नीं वा कृत्वा नित्यस्याग्निहोत्रादेर्लोपो न नि
कुर्यात् नान्यत्किंचिद्दित्यापस्तंबः । पुनःपरिणयनासंभवे विकल्पेन यस्याः श्रौताग्निभिर्दाहः । केवलेना

वसथ्येन वा पत्नी सह । तस्मिंपक्षे केवलस्यावसथ्यस्य पुनराधानं । श्रौताग्नयस्तु त एव । पुनर्विवाहासंभवे त्वात्मा
र्थमग्न्यन्वाधानं कार्यं । तदुक्तमामसंकेतेन । होत्रकर्मणि यथाशक्त्यात्मार्थमग्न्याधेयवर्श पूर्तिसमिंहोत्राग्रय
णार्थेष्टिपाणिकर्मा । णिन भवंति । अथ कुशमयीं पत्नीं कृत्वानु गृहमेधिनः । अग्निहोत्रमुपासंते यावज्जीव
मंत्रवितः । पहात्तु युगपदेव जायापत्योर्मरणं न दाहयोः सहैव दाहः । तदुक्तमापस्तंबेन सहैव पितृमेधे द्वि
वचनलिंगात्तमंत्रास्त्रनमतीति । आमालापन ब्राह्मणोपि अपत्नीकस्याप्याधानमुक्तं । अपत्नीकोप्यग्निमा
दधीतेति । एवमप्याधानासंभवे उष्णनाग्ने दाहार्थमन्वाधानं कार्यं । तत्राप सव्येन दक्षिणाभिमुखेन च सर्वं कार्यं ।
प्रेतस्य स्वाम्यासने स्थापनं । अग्न्यगारस्य खरत्रयं स्कारः । गार्हपत्यस्य पश्चाद्धेस्याग्रयदितिमंत्रेणमथि
त्वा ग्यो हियत्यत्स्थापनं । येस्याग्रयो ज्वक्कतोमासकामाः संकल्पयंति यजमानमांसं । जायं तु ते हविषं सा ह्वनापते
स्वर्गलोकमिमं प्रेतं नयंतु । इति मथनमंत्रः । ततस्तं स्मीशं समुद्धत्य जंसं स्रुकस्रुक विद्धा दशगहोत्रं गर्हेता
हवनीये तं स्मीं हुत्वा दक्षिणाग्निमुद्धत्य संदीपनं वत्साधिश्रयणादिदाहं कुर्यात् । एवंप्रकाराः पश्चान्मरणे पि ज्ञेयः ॥ रामः ७८

78

उक्ताग्निसरणिसङ्गो वैवं वारोपो भावेवास्य अरणी आनीयारणिपाहपरिदक्षिणं प्रेतपाणिं कृत्वा पत इति समारो
पयं मंत्रपुत्रोदितं जपेत् ततो मताग्न्याधानं कृत्वा पूर्ववद्दहेत्। अत्राप स्मृतः। यथाहिताग्निरुत्सृष्टाग्निर्विधुराग्निर्विच्छि
न्नाग्निरुत्सृष्टाग्निर्यश्चापुनराधेये निराकारव्रश्मीनो मुत्सृज्य पतितोत्तिग्निर्वासमीपे जनस्तमन्येन त्रेताग्निभ्यो दहं नित्य एषा ची
नावीत्स्यश्रामतनामुद्धृत्यावेदस्य यजमानाय तेने मेतं निधाय। गार्हपत्यायतने ऽरणी सन्निधाय मथ्नीयेसाग्नयोज
हुतो मांसकामाः संकल्पयंतेयजमानं मांसाज्जायंतु ते हविषेमाहुनापैनेस्वर्गं लोकमिमं प्रेतं नयंति लिप्तां। नसूको वि
हृत्य हृद्दशगृहीतेन स्रुक्चं पूरयित्वा प्रेतेन मामारभ्येन दाहिकर्म प्रतिपद्यत इति॥ अथ यासौ समारूढयजमानेमते
अरण्योः प्रेतस्पर्शं कृत्वोपावरोहणमंत्रं जपित्वाग्निं मथित्वा तत्समाहवनीयमुद्धृत्य संस्कृत्य द्वादशगृहीताज्यत्
स्रुचमाहवनीये हुत्वा स्वाधिश्रयणादि कुर्यात्। उपावरोह जातवेदः पुनस्त्वं स्वर्गाय लोकाय नय प्रेतमायुर्नित्यः इज
यस्वस्वाहेत्युपावरोहणमंत्रः॥ ॥अथाग्निषु शांतेषु अरण्योर्नाशे स्वामिनो मरणे अन्ये अरणी आनीय तस्याः परि
प्रेतहस्तेन निधाय समारोपमंत्रं जपित्वा मताग्न्याधानं कृत्वा स्वाधिश्रयणादि कुर्यात्॥ सर्वेषां संतापजाग्नीनां

79

शगार्हपत्यं मथित्वा आहवनीयदक्षिणाग्नी विहृत्य प्रायश्चित्तं हुत्वा पुनरुद्धृत्याधानप्रयोगं कुर्यात्। स्थालीस्था
ग्नेरनुगमे स्थालीस्थ एव दक्षिणाग्न्यादौ नैमित्तिकहोमो भूमौ निक्षेप्यो वा। एकस्य गार्हपत्यस्य नाशे तं मथित्वा ना
रिष्टं हुत्वा रंवा पूर्ववद्विश्चिन्योत्पादयेत्। आहवनीयदक्षिणाग्न्योरेकैकस्य नाशे द्वयोर्नाशे वा नाशि स्पृष्टे मार्थ
मुहूर्तं हुत्वा पुनरुद्धरेत्। न पुनरुपामधिश्चित्य संतापेनोपशान्तमग्न्यादेयं तु॥ छंदोगानां स्त्रीमरणे विशेषः। अ
नये वा वृत्ता नारी दाघ आया अवस्थिता। अग्निप्रदानं मंत्रोस्थानमयोज्य इति स्थितिः। अनयाः पूर्वोक्तदाहप्र
क्रियया अग्निना पात्रैश्च या व्यवस्थिता शास्त्रोक्ताचारयुक्ता। सदाचारयुक्तेत्यर्थः। व्यवस्थिता या विशेषमाह।
स एव। अग्निनैव देहदाहो यस्याः स्वतंत्रा यतितां न चेत्। तदुक्तेरसायपात्राणि दाहेयत्ये वथा गतिके। स्वतंत्रा। अव्यवस्थि
ता। स्वेच्छाचारिणी। न चेत्पतिता। तस्या अग्निनापि दाहो न कार्य इत्यर्थः। पतितव्यतिरिक्तायाश्च अव्यवस्थितायाः केव
लेनाग्निना दाहः। पात्राणां तु त्यागः। पृथगग्नेकदेशे दाहः। अवस्थितायास्तु पात्रैरग्निना च दाह इति। एतत्केव एम०
लावस्थाविषयं। श्रौतेपि तन्नेवोक्तं दोर्हायित्वाग्निभिर्यो सहदर्शपूर्वसंस्थितां। पात्रैश्चाग्निमादध्यात्कल्पने दारा ७९

विलंवितः । तथा । एवं वृत्तां समवर्णां स्त्रीं द्विजातिः पूर्वमारिणीं । दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मविदिति । तथा । दा
हयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं पूर्वमृतां पतिः । आहरेद्विधिवद्दारानग्नींश्चैवाविलंवयन् । वृत्तवंती सदाचारा । कात्यायने
ऽपि । स्त्री धर्मचारिणी सा चेन्मृता दाह्या तयाग्निभिः विपरीता नदद्यात्पुनर्दारक्रियां तथेति । अथ वा सम्यगेवेणेम
न्त्रेणेतां यद्दहेद्वमन्त्रेण न दहेदेवमवमन्त्रेणेति श्रुतेः । तत्र च अस्थिसमारोपं कृत्वा मन्त्रेण तत्र स एव विधिस्तत्रैव ॥ ७ ॥
सप्तमी कंडिका: ततो दाहाच्चतुर्थी दिने ह्यस्थिसंचयनसंज्ञं कर्म भवति । तत्र स्नात्वा प्रेतगृहात् भस्मैकोद्दिष्टं श्राद्धं कृ
त्वा श्राद्धमतिरिक्ता न पुमान् त्रिमभ्यस्तो न्यासमाज्येन पित्वा पलाशवया दिपर्णस्य वृन्तेन भस्म समुद्धृत्य भस्मछो निम
करानि कृत्वा संगृह्य कनिष्ठिकाभ्यां तानस्थीनि गृहीत्वा गृहीत्वा पलाशपुटे पुटे दीवाम प्रक्षिपति । शाम्यवका:
कर्दमं च श्मशाने भस्मराशौ प्रक्षिपति । शमी शाखेन शमी शाखयाथेन । तत्स्थानि वा । अवकाः शैवालाः कुथिता
मृत्तिका । पश्चात्कर्दममिति केचित् । ततः पत्रपुटस्थान्यस्थीनि आज्येनाक्ता कर्पूरागुरुचंदनकस्तूरिकाकेसरादिसु
रभिद्रव्यैर्मिश्रयेत् । ततः प्रागेव दिग्भिमुखे कोणाकर्षं खात्वा तत्र कुशास्तरणं । प्रागेव यागमेव कृत्वा ह

।उद्‌पात्तं वल्लीसंबंधत्रासीर्पवा कृत्स्नेनेन मंत्रेणाग्निस्मिन्हागि देव स्त्रिग्ध स्थी निमक्षिपति। एतद्धाजसनेपिकं विधा
ने।वाजसनेयशाखिनामित्यर्थः। अथवाशाखांतरीयं। त्वोमन मार्तिनवाचा ब्रह्मणागृह्णाविद्यपापृथिव्यामक्षिताय।
मपां रसेननिवपाम्यमुकसगोत्रामुकशर्मणः त्वेनेन वामंत्रेण कर्षामस्थि सक्षेपः॥ ॥पितृमेधे कारिष्य
४० कुंभेस्थिसंचयनं करोति। नकर्षात्कुंभेपि कुशानास्तीर्य हरिद्रवस्त्रेणावेष्ट्य तोयास्थीनितत्र प्रक्षिपेत्स्वेवोक्त
मंत्रेण। तस्य कुंभस्य तूष्णीं सुगुप्तप्रदेशे निखननं। एतत्सर्वं स्त्रिया अपि समानं। अविशेषात्॥ ॥प्रोषित
स्य यजमानस्य मरणे सन्निकृष्टे यच्छरीरमेव तैलद्रोण्यामवक्षाय शकटेनाहरेयुः। विप्रकृष्टे देशे यजमाने
मृते नक्षत्र। तदा यत्र मृतस्तत्रैव लौकिककाष्ठाग्निमग्निं निमथ्य काष्ठवंतं दग्ध्वा कृष्णाजिने स्थीन्युपन
ह्याहृतेनवा समाप्रकाद्यदीध्रंवेशमवध्यम्मो निखननमकुर्वंतः प्रयतान्याहरंति। ततोग्रामसमीपव्र्या
गतस्मीमायामेवमृतस्य शरीरंवा अस्थीनिवानिधायपयेयुः। नग्राममध्ये ग्निसमीपे स्थानेपेयुः। तत्रविरेशाम एप०
ग्राअवरापदंनंतरं मृतशरीरस्य अस्थांवा आग्निमिर्वैधदाहपर्पतं समातिपिंडंगृहमानीयमानंर्होमः प्रेत्य २०

रिभिः कर्त्तव्यः। तथा चाह आपस्तम्बः। एतां पथिकृतीं जने प्रमीतस्याग्निवामवत्सायाः पयसाग्निहोत्रं जुहुयाद्दाशरीरस्याग्निभिः
संस्पर्शनात्तत्र सर्वं तत्स्मीक्रियेत मावीनावीतिहोहयति येषु देशो दर्भास्तरान्भोन्दक्षिणाग्न्यास्तृत्वा दक्षिणागार्हपत्यशी
तेमस्मत्पश्चि त्रिस्त्रदक्षिणतो ह्यस्य रुद्रेव सर्वं तत्स्मीमुन्नीयाधृतास्समिधं धाप न दक्षिणतो न विहारमुपवत्सु परिहिंस्येत्यास
रूपतीतिविज्ञापते उपग्राग्रसमिधमाक्तपयस रुद्रेव सर्वं ह्रस्मीज्जुहुयाद्दपिवासोमं पित्तमंतं पूर्वस्यामाहुत्यामुपलक्षेप
दग्निं कव्यवाहनमुत्तरस्यां प्राशनोस्सेचनपरिषेचनानि विद्यत इति॥ ॥तथा चाग्निकांडे मनुः॥ ॥देशान्तरमृतं यावद्
हे प्रैवैदिकाग्निभिः। तत्पत्नीकारयेत्तावद्वह्निहोत्रायुपस्थितमिति॥ ॥आश्वलायनब्राह्मणे॥ तदाहुर्यस्याहिताग्निः प्रवस
न्म्रियेत कथमस्याग्निहोत्रं स्यादिति यस्मिन्वा समवसरधाः पयसा जुहुयुरन्यस्मिन्वेतत्पयो पयस्मिन्वा समवसायान्यमदिवैत दग्नि
होत्रं यत्केनत्स्यापि वा यतरएवकुत्तश्चपसा जुहुयुरथ्यप्याहुरेवमेवैनाननुज्ञालंनात्त हूतं संधीरतान्शरीराणामाहर्त्तोरिति॥ आ
श्वलायनसूत्रे॥ पदिवासंप्रमीयेत पुनरग्नये पथिकृते। तथा च प्रमीतस्याभिवामवत्सायाः पयसाग्निहोत्रं सर्वहुतं त
त्स्मीं जुहुयादासमवदायादिति आपस्तम्बसूत्रे व्याख्यानं चैवं। एतामेव पथिकृतीं जने प्रमीतस्य देशान्तरे प्रमीतस्येति

मयुक्तस्याग्निभिस्तास्समन्तत इति श्रौतगृह्यपार्थिक्तौ पात्नी प्रेरितैर्होतव्यग्निः कार्यो। तस्मात्समासमासा यां तद्विहार एव वाभिवाम
वस्मामन्तव्यस्मापापरवेसेन दुष्यते। तस्मात् क्षीरेणाहोमः सायंप्रातर्यावद्दाशरीरमग्निभिरैष्यते। ते तु द्राणामक्षय
कृष्णा श्रमिनो रंगाहोर्तिनिर्मथ्य नवा दक्षमकृस्ताग्निस्ती स्थपनस्थाहतेन वा स सामष्ठा यष्टे योंवंशोम् वध्ममृस्ता
वानिर्मथनाः मयूता मन्नं यथाजनान्याहुरतौ निता निग्राममर्यादायामनिष्ठाप्य पार्थिकृतो विहारमेवतत्स्मी
पनीत्वा सर्वकार्यमिति धूर्तस्वामिनः॥ ॥विदेशमरणनिमित्तं पराक्षदूपमनस्ति कृत्वा सत्सूक्तमपि मापर्यति तप
उषितत्वदेशं पनिहत्पंथ्ये कृकृत्रं पंचपत्रादिभिर्द्दोहाधिकारामा स्पर्थपूर्वं कर्त्तव्यं॥ अथ मन्त्राग्निहोत्रहोमस्येति
कर्त्तव्यतालिख्यते तत्र तत्स्थोमपर्यपर्वकर्तव्यं दक्षिणामुखेन चासकृत्सं संस्कारान्याहवनीयदेव एवान्याहवनीयस्य
वोष्मणं। न दक्षिणाग्नेः। न कर्च्चे स्थापनं। आहवनीयस्येव पूर्वतः आरभ्य दक्षिणासंस्थं परिस्तरणं। तत्र पूर्वापरदिशो द
क्षिणाग्राणि दर्भतृणानि दक्षिणोत्तरयोः प्रागग्राणि पश्चा आहवनीयस्य वाः प्रदक्षिणं पर्युक्षणं। निवाम वक्षामेष्ट्वे एम०
रतिमेषः। तस्यादोहनं। गार्हपत्या दुष्णभस्म दक्षिणानोनिरूह्य पूर्वाणाहवनीयं स्मादृत्स न तस्मिन् स्वष्ठे भस्मन्यधिश्रपण॥ ८१

81

अवज्ञो ननासकौ न भवतः । भूमिं संस्तरणमेव दक्षिणाग्रैस्तृणैर्दक्षिणात एव संकुशहस्तेनाग्निः । एक एव मतप
ने । पाणिना संमार्गः । पुनः प्रत्यवनेजने छामीति प्रैषः । स तु उन्तपनं । अयेन मेहेन स्नानेन स्रुकविप्रक्षेपः । एकाद
शस्याथः प्रदेशसमिधं धारयन् दक्षिणातो गार्हपत्यस्याहवनीयं प्रतिहरति । आहवनीयसमीपे उत्तरतो दक्षिणाभिमु
खवपविश्याहवनीये तु संमीरदक्षिणाग्रां समिधमाधापयेत् तीर्थेन मुक्तपात्रचान्तरं शीघ्रं सकृदेव संवेशकच्छेषप समि
धउपरि प्रक्षिपन्ति । अत ऊर्ध्वं द्वित्रिमंत्रं प्रत्यादिकं किमपि न भवति समाप्तमेतत्कर्म । एवं मृतशरीरस्यान्वाग्ना आगम
वपं वितस्य पमानः पुत्रादिभिः कर्तव्यं । अग्निहोत्रस्यैव कर्तव्यतोपदेशात् स्मृतस्मार्तहोमपिण्डपितृयज्ञस्थालीपाकमासे
ष्टिपशुश्राद्धादिकमपि न भवति । धारणमात्रमेव भवति । तथा चाग्निपत्नमकरणे तु पदस्तेन उक्तं । नाग्निहोत्रं दर्श
पूर्णमासं जरामर्यत्वात्स्मात् नाग्निहोत्रगृह्यस्थमाग्नेयं गृह्यमाइतिह्य भिवासन वसानुक्ष्मान्तु पादिति । अत एव सर्वशब्दा
सग्निहोत्रमेव कर्तव्यमुक्तं । नान्यत् । मंडनः दिशान्तः स्मृतया वहेद् प्रौढवृद्धिकाग्निभिः । तत्पत्नी कापत्तावदग्निहोत्रादयु
पविष्ठतमिति । अत्राग्निहोत्रादिकं सर्वकर्तव्यमुक्तं । न तेनान्येभि प्रापणोति स एवेवेदः । ततः शरीरे आगते गृहास्ती

82

यात्रणाच समीमायां स्थापितशरीरस्य समीपेऽग्निं समीपं वा नीत्वा मंत्रायजानग्नौ हुत्वा द्योक्ता जिह्वा इत्यादि पूर्ववद्दा
हं कुर्यात्॥ अस्त्रीणां तु विशेषः। अस्त्रीत्वात्स्तूत्य कृष्णाजिनस्योपरि पुरुषाकारेण स्थापयित्वा मेषरोमभिस्त्वा मा
च्छाद्य गव्येनाज्येन तन्मामभिघार्याग्निविहरणादिस्नानांतः पूर्ववद्दाहः कार्यः। ततः प्रभृति सर्वेषां दशरात्रमृत
कं। सतिकाले जलस्नायामविदेशमरणे तत्र प्रायश्चित्तस्नानादिकं च विनैव दाहे कृते तदस्थ्नां प्रायश्चित्तपूर्वि
कां पंचगव्यस्नापनादिभिः कृत्वा दाहो होमादिभिः शुद्धिं विधाय पुनः कृष्णाजिनेनि धानादिकृत्वा पर्णेषु जेपि पुनः कृष्मा
डीहोमादिभिः शुद्धिमापाद्य यथोक्तदाहः कार्यः। बुद्धिपूर्वात्महंतॄणां क्रियालोपो विधीयते। तेषामेव चांमस्कंदे
दोषश्रुतिहृदात्। दाहयित्वा शवं तेषामर्द्धे रेव विधर्मकं। आहिताग्नेर्दुर्मरणे विशेषमाह॥ अंगिराः। वैतानं प्रक्षि
पेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे। पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथा मृते। वृथा मृतेश्व विहितमार्गेण मृते दशमर्थः आ
ग्निके पापकर्मणीति चतुर्थपादस्य कविसाडः। आहिताग्नेर्विशेषमाह। बुद्धिपूर्वात्महंतॄणां क्रियालो रम॰
पो विधीयते। तेषामेव च मंत्रस्कंदे दोषश्रुतिहृदा दत्ता। दाहयित्वा शवं तेषामर्द्धे रेव विधर्मकं। पराशरः। चंडालेनस्व ८२

पाकेन गोभिर्विप्रैर्हतो वह्निना । विषविद्युतचंडालम्लेच्छगोदंष्ट्रिजलाग्निभिः । न स्त्रिसर्पादिभिर्युद्धाद्वृषेकोषड्भिर्नामन्त्रतः । न
कुर्याद्दहनं शौचोदकमेषां कृतो पदि । नोपतिष्ठति तत्सर्वमंतरीक्षे विनश्यति । गंगायां प्रक्षिपेद्देहं सास्वस्मा सुवातकः ।
त्रेतायां प्राग्निः क्षिपेद्दस्युगत्वाग्निं च वत्तु ष्यथे । यत्पात्राणि सर्वाणि लौकिकेनाग्निना दहेत् । तेषां शवानां स्पर्शने स्ना
नालेकरणमाह्निकं । रजस्वलेहा श्वपातादीनां ज्ञानात्करणे महासांतपनं । अज्ञानात्तप्तकृच्छ्रं । एकैककरणेऽज्ञानादुप
वासः ॥ मत्या कृच्छ्रातिकृच्छ्रं । अभ्यासे ऐंदवं । आहिताग्निर्मृतो विप्रो विशेषेणात्मघातकः । अज्ञानात्तप्तकृच्छ्रं । एकैकक
णे अज्ञानादुपवासः । मत्या कृच्छ्रातिकृच्छ्रं । अभ्यासे ऐंदवं । आहिताग्निर्मृतो विप्रो विशेषेणात्मघातकः । दहेत्तं ब्रा
ह्मणो विप्रो लौकिकाग्नौ मन्त्रवर्जितं । स्पृष्ट्वा स्थीनि पुनर्गत्वा संगृह्य शालपेत ततः । स्वेनाग्निना स्वमंत्रेण पृथगेव पुनर्दहेत् ॥
ममाद्य मृतानां तु मा प्रायश्चित्तपूर्वकं सर्वकार्यं । तदुक्तं । आत्मकस्मिन्प्रमादेन म्रियेतान्मुस्का हिभिः । नस्याशौचं विधातव्यं
वर्त्तव्याचोदकक्रियेति । आहिताग्निस्तु यो विप्रो महापातकसंयुतः । प्रायश्चित्तैर्न शुध्येत तत्रश्रीनामुका गतिः । वि
तानं प्रक्षिपेज्जो पेशालाग्निं शमयेद्बुधः ॥ दृत्त्वशनाः । कर्मप्रदीपे । महापातकसंयुक्तो दैवात्स्यादग्निमान्यदि । पुत्रा

दिः पालेपश्नौ सूतकआदौ दोषसंसर्गान्न पुत्रादिः। आशिशाप्रातश्राद्धादिः। पालनं च होमेष्टिकरणादिना। पुत्रः स्व
मग्निहोत्रहोमादिकं कुर्वित्येवं यजमानेन नियुक्तः। स्मार्तमाह्निकमपि कुर्यात्। आपापक्षपातात् तन्निमित्तप्रायश्चि
त्तं च। आपर्यन्तं। प्रायश्चित्तं न कुर्याद्यः कुर्वन्नाप्नियते यदि। गत्यैनि वीपपेक्षोत मस्त्वसि स्वपाद्छेदं। स्वदेवउमय
वा पञ्चशृङ्गोऽग्नि भवद्भक्तः। पात्राणि द्रव्याणि प्राप्य देहे दग्धव्यानि वा क्षिपेत्। अथमतस्याख्याम लाभे कर्तव्यमुच्य
ते। मतस्याख्यामलाभे पलाशवृन्तानां षष्ट्यधिका त्रिशतानि शतान्यानीय तैः पुरुषाकारं कृष्णाजिनेन कृत्वा ऊर्णा
भिः प्रच्छाद्य गव्येनाज्येनाभिघार्य पूर्ववद्दाहः कार्यः। अत्र वृन्तानि द्विषट्सप्तम्ये वल्कलानि तावन्मेव संचयनं पितृ
मेधसूत्रैरेव भवति। इदं च कृष्णाजिनमस्मत्। दर्शपूर्णमासिकस्य पूर्ववद्देहेन दाहकाले विनियोगात्। कृष्णा
स्मिन्नस्थि संचयनं यास्मिकत्वाद्दग्ध्वा लोपाच्चेति वा सदेवः। अत्र वृन्तशब्दः पत्रपरः। अलाभे पलाशोत्थैः पत्रैः
कार्यः पुमानयोनिर्ब्रह्मपुराणात्। एवं पर्णनरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति मत्स्याच्च। तेन संवृन्तानि पत्राणि ग्रा राम०
ह्याणीति निर्बन्धकारः। केचिन्मलाशब्दतामेव गृह्यन्ते स्मार्तः॥ ब्रह्मपुराणे॥ तदभावे पलाशोत्थैः पत्रैः कार्यः ८३

83

प्रमानयेत्। शनैस्त्रिभिस्तथा वाष्याशाप्नोति विक्षमनन्तः। वेष्टितस्तथा यथा पन्नात्तत्त्व सर्वसारस्य चर्मणा। ऊर्णासूत्रेण
बद्ध्वा च प्रलेपयेत्तथा यवैः। स्नपयित्वा जलं सम्यक् धृतेर्दध्यग्न्यश्वतथाग्निना। असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा स बान्ध
वैः। एवं पर्णनरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्। एवं कृते मृते भ्रान्त्या यथा गच्छेत्पुमान्क्वचित्। कुर्यादयापुनर्बीत्वा विष्टिं पु
नरा धनपपावकं। अथ पर्णनरेस्य पात्रान्यासे कृते समि गाते स्वग्निषु तद्देहोपघर्ष्टे लभ्यते क्वचित्तन्नरास्थि
स्वकाष्ठानि तानि निर्मिथ्यन्त देहेन। पर्णदेहस्य काष्ठं च तस्येयं नोपलभ्यते। तदा तत्र रक्षित्वा स्वं इंचेमसेसमवमहाजले।
क्षिप्ते। स्वापस्तंबः। यथाहिताग्निः प्रोषितः प्रमीतस्तानमस्यापयन्तपादिशमभिसंस्थितः स्वानामस्याग्निभिः कृष्णदे
पुरिणि वाजसनेयके। पलाशवल्कैः कुशैर्वा संस्थितस्य सर्वेषूपंनीत्य यशीर्षं शिरसा दद्या दित्यादि। अत्रैवंवृन्त विभा
गः। चत्वारिंशच्छिरः स्थाने ग्रीवायां च दशैव तु। उरःस्थाने शतं दद्यात्पष्टिश्च जठरोदरे। बाह्वोः स्थाने शतं दद्यात्त्रिं
शतिर्जानुजंघयोः। दद्याच्चत्वारिशिश्ने तु षड्ढ्या वृषणाद्वये। पादाङ्गुली षुतद्दशाकल्पपेदस्थिसंग्रहोमेचपः
पितमेधस्वस्मतस्तत्रापिपाक्षिकः। तथ्यास्यस्थीनिर्दिग्धेलभ्यन्ते प्रोषितस्याग्निहोत्रिणः। पलाशापत्रंहंतानां

ताभ्यां धिंकरणान्त्रयं। कृष्णाजिनेन नराकारं कृत्वा वेष्ट्याजिनेन तं। ऊर्णासूत्रेणावबध्नीव पर्वपिष्टैः मलेपयेत्। निर्दहेत्प
देवतार्थं नाम्नेत्याहाभ्यालापनः। अत्स्काज्ये नदेहे हत्वा मद्दिग्धंसं च पार्थतः॥ ॥अथ प्रसंगात्प्रवेदिनां आशौचाप
न म्रत्रोक्रोरदहनविधिर्लिख्यते॥ ॥जीवतः कर्माणि विसमाप्ते हपि प्रयाणमरणान्तमेकाहेभु नास्ति तत्समाप
ने। आहवनीये सर्वा हवीष्यनुप्रहृत्यापोह्यास्याग्निभिः। संहायलोमनखानि प्रेतस्य। आप्लुत्य। अलंकृत्य। दक्षि
णास्याद्दिशि दक्षिणाग्रशिरा वेदेर्दक्षिणामाक्रमणे वा। अये नवीनेन निपलाशशाखया विमृज्य स्फ्येनोन्मृज्य। अक्
र्ष्यमाद्दक्षिणा चिचितिं कृत्वा तस्याः पुरस्तादाहवनीयं त्रिःध्ययत्तस्याग्निध्रायगार्हपत्यं मन्ततो दक्षिणाग्निं दक्षि
184 णतः। मध्ये एवाक्षमशकं दोनाग्नेपातेषंते। यजमानस्य शाखान्तरात् संततेरणं गार्हपत्यं दक्षिणाग्निं च कृत्वा वि
ततो उत्तानं निदध्यात्। वायव्यशिरसं। प्राणायतनेषु हिरण्यशकलानि प्रास्यति। दक्षिणे पाणौ जुहूं। उपभ
तं सव्ये। क्रोडामुरसि। अग्निहोत्रहवणीं कण्ठे। स्रुवौ नासिकयोः। अग्निहोत्रस्रुवं मेढ्रे कंच। प्राशित्रहरणं दक्षि राम०
णे कर्णे॥ प्रणीताप्रणयनं सव्ये कर्णे। शिरसि कपालानि। अण्मुग्रावाणः। उदरे समवत्तधानीं। पात्र्यौ ८४

पात्रे। स्रुग्दक्षिणे पार्श्वे। कृष्णाजिनं संवेष्ट्य। उपस्थे अरणी। ऊर्ध्वौ (शीर्षे) तान्क्षोल खलमुसले यथोक्तं। पार्श्वे अ-
पिशाकूटः। शकटाभावे पात्रे। पत्न्यग्निहोत्रपात्राणि। उपवेषस्थाली कूर्चादीनि पतद् इति पादयोरित्यर्थः। आहिताग्नेः
पर्वणि। पितृपद्मपात्राणि च कैकत्वात्। तानि घृतेन पृषदाज्येन च पूर्णानि कृत्वा ततः सादयेत्। लसारत्नानन्तरं
पूरयेत्। पात्राणाम् आरणपाग्न्यभिमुखानि कार्याणि। प्रेतपादे वा। ततो प्रेतशिरः संस्पृष्ट्वा अयं वैत्वामन्त्रः। अयं वै त्व-
मस्मादृपेते योनिरूपमस्य योनिः। जातवेदो वहस्वेनं सुकृतामु लोके। अयं वै त्वामजनयद्यं त्वद्विजायतामसौ स्वा-
हेत्युपोहनमग्निभिः। असौ विशिष्टतनामयूखाणामथमांतं। उपोहनमग्निभिः मापयंति। ततः संदीप्यमाने न मन्त्रेण विदहो मा-
भिशोच इम मा धा दश कृत्वा जपित्वा मसंबाहुमन्वाहृत्य पश्चात्स्नानवत् लोकयन्नमाश्रुरश्रुस्वाः श्मशानात्।। अन्तः मांसिति ततः
पुरोहितो वा अमोवाक अग्निहोत्र प्रेतपुत्रादीनेशानाभिमुखान् गच्छतो। मृत्योः पदं योपयन्तो यदैतेति द्वाभ्यां स्नानम-
न्त्रमन्त्रे पुनः। ततः पुत्रादयोऽस्थ्यादि सकृत् मुदकं गत्वा आपो हि ष्ठा मयोभुव इति सकृत्स्नानाचमनं जपित्वेति सकृत् आगम्य-
स्तत्र भूमामुदकं स्पर्शनितस्नानो नर्थः। अनमग्निमज्जतः शिलासिनमने नोरकम ध्रुवमेव शयन्तः। आसंध्या वसानाः।

पास्यसंमार्गान्तु हृषोपः आसां वेतनादूर्ध्वेकमुदकांजलिं प्रेतायदद्युः आपोऽस्मानिति कस्मात्प्रहृत्तं वासः परी
धापयेत् तन्नष्टामिति त्यादि समभुपस्थापय। कर्णेषु पूर्वीः प्रस्तांप्रति। ऊर्ध्वपात्रे दर्वीपवर्षपया ग्रीवायाङ्गुष्ठयोर्मध्ये निधाय पात्रम
न्वीतस्यक्रमशस्तानमग्निमुख्यांश्च समधात्। अथः शण्णां हविष्यमसन्नः प्रत्यहर्नेचु कर्माणि चेतानवज्रं मेक
रांश्च वा वासं चयन्ता द्दृतानि। इतिनित्यविहिता। अथयज्ञस्य गानां पात्राणां प्रति पत्तिर्विधिर्लिख्यते॥ पूर्वस्मानि पा
त्राणां प्रति पत्ति। पूर्वं प्रेतं दक्षिणा शिरसं भिक्षया प्रस्थाप्य रूपयेत्। तच्चेद्दक्षिणाग्रां मुखे। स्रुवं नासिकयो द्वि
नपूर्णोः पादयोः प्राग्ग्रामधारणीं। उपरणीं प्राग्ग्रामा सि। सर्वे पार्श्वे दक्षिणाग्रं स्फ्यं। दक्षिणापार्श्वे द
क्षिणाग्रं च मर्मांसा ऊर्वोर्मध्ये। अथ समुखेउलूखलं मुसले। तत्रैव च चरुं बिलीकं। सम्यानि सर्वाणि दर्वी हीनि तत्रै
व॥ अथ भ्राजनानि। शिरसि कपालानि निपुंज्या संमो मध्यतनं च। सं मा मध्यानंमिरापात्रं। ललाटे प्राशित्रहरणं।
नासिकयोः स्रुवौ। आस्ये अग्निहोत्रहवणीमिति। श्रीमामग्रं दक्षिणे पाणौ जुहूं। सव्ये उपभृतं। दक्षिणपा — राम॰
र्श्वे स्फ्यं। सव्यपार्श्वे उपवेषं। उरसि ध्रुवां। उदरे पात्रीं। उपस्थे कृष्णाजिनं अन्तरेणसक्थि शम्यां दृषदुपले। पच्चा — ८५

85

नोदेशेवस्मामः। हस्तिशिरास्सोवस्पदक्षिणानडुल्खलं। कपिंसन्निकृष्टाज्जघनप्रदेशे उखल्लासदक्षिणाप्रदेशे उ
लूखलं स्थापयेत्। ऊर्ध्वंता अनुपस्थमुसलं। पादयोः सूर्पं। सव्योत्तानानि पृषदाज्यं वेति। कृत्वाग्निभउलपराजीः
स्तश्रुपात्। कृष्णमृगपात्रेषु च्छोगान्निः परिशेपयेत् नोकस्मपर्णामिति। संता पञ्चाम्नुस्वादनं कुशेराग सत्रे पद्यपिनोक्तं
तथाप्यविरोधा कृत्स्नं पयोक्तमनुष्ठीयत इति युक्तं॥ आहिताग्निर्नवान्नप्राशनेन प्रायश्चित्तमुच्यते। यजमानः सपत्नीवा
ग्रयणेनानिष्ठानवान्नमाश्नीयात् तदाग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्। नवसेति व्रीहियव
योरुपसंहारार्थं। नाश्नीयागविज्ञानात्। तेन व्रीहियवाद्वनौ नाश्नीयात्। अश्नीयाच्चेद्वैश्वानरं निर्वपेदिति कात्यसूत्रे द्रवः।
आश्वलायनश्राद्धे। पञ्चाहिताग्निराग्रयणेनानिष्ठानवान्नमश्नीयात् तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोमयोग्ये वैश्वान
राय द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपेदाहुतिं वाहवनीये जुहुयात्। अग्नये वैश्वानराय स्वाहेति। आथर्वणीनवान्नप्राशनेन
वान्नहोमे च समानमेव प्रायश्चित्तमुक्तं। तथाहि। अथयोग्यत्वान नवान्नमश्नीयात् स्तोमा [illegible] मपेत्यानत्र प्रायश्चित्तिः
सोमाग्नेय अष्टकपालं निर्वपेदिति आग्रयणमकृत्वा नवधान्यमश्नाति ब्राह्मणवपिनश्चात्वमिमकृतं हुद्धश्राद्ध

86

कल्पे। स्मृत्यन्तरकारिकाकारः॥ ॥नानिष्ट्वा नवश्रमस्याग्रायणाद्यपि नमस्यमित्यन्तं स्वयं श्रमेष्ट्या पशुना चाग्निमान् द्वि
जः। नवान्नमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः। नवेनानर्चितो येन पशुश्चैव नवान्नलः। प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति तस्मा
दाग्रयणं चरेत्। श्यामाकान्नेनाग्रावाश्रीहीनां वा नाग्रयणात्पुरा न भुञ्जीत नैति विस्पष्टं यपरूपा श्वेनिरूपितं दत्त्वैव ग्रासस्तेण
मञ्चकृत्वा वा वैश्वदेविकं। स्वयं नवान्नमश्नीयादिति बौधायनो ब्रवीत्। नवाशनं निषेधे यं दर्शपक्षो रुमयोः समः। न
वस्यावधत्वेपक्षेत्यादस्मिन्नवधिरुच्यते। किंच यद्यपि दूर्वप्राणांत्वनवं वेत्ति किंप्यंदति कां। सस्यानामवधिर्ज्यैष्ठ्यौ पौर्णमासामीम
मिदृतः तादृश्योरुभयोः पौर्णमास्यामध्ये यदुक्तं। क्षामेंन नवमिश्राद्य स्त्रत्कानाग्रयणं प्रति। तदेव च पुराणप्याद
द्दमाग्रयणेषु वा। पद्माग्रयणा शाल्यंतं नवत्वावध्यपद्मणि। पेकाल्लोवस्त्रपुरुद्धिस्त्वास्नान्मात्यावधयो मता। प्रावृट्कृ
त्वा त्रयं पंक्ति शरद्याग्रयणे नवं। शरत्कालात्परं पंक्तं वंसनाग्रयणे नवं। ऊर्ध्वं वसन्तान्निष्पन्नं माघ्ये द्राग्रयणे नवं। प्रसा
सन्नतरत्वाद्याग्रयणमेवावधिर्भवेत्। यस्मिन्नाग्रयणं कुर्यादितीतद्वनं भवं। आमंतन्नवमिश्राद्य र्त्वा भक्तं पुरातनं। एम०
ग्रीहियवाग्रमयाः कालपक्वो ब्रीहेश्यामाकस्तु नाः। शोभायावेन यो नमयदिपानान्मुत्तरां श्चित। ऊषधिभस्तपेल्कां चितन्न ८६

वैश्वानरः स्मृतः। इति वृद्धमनुः। तस्माद्व्रीहिपाकसमयादूर्ध्वकालं यः पक्वैस्तैस्तासां सर्वासां प्रयोगेन संस्कृतानां भक्षा-
धिकारः। यवपाकसमयादूर्ध्वकालं पक्वानां च व्रीहियवानां संस्कृतानां भक्षमिति। श्रीअनन्तयाज्ञिकाः। तथा मनुष्येष्वजी-
र्णानां पशुभिश्च यथायथं। तृणगुल्मलतापुष्पपत्रादेः प्रभृत्यग्नि निष्पादिकाः मानवाः। अग्नये वैश्वानराय द्वादशक-
पालं निर्वपेद्यो मा प्रनि षुपजेत यस्य वा मे गनि षुपजेत् इति।। आपस्तम्बः। वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्यो हि पत्नीः सं-
याजयत् कपालमभिजुहुयाद् इत्यादि तामेव निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी स्यात् फलमेतामेव निर्वपेत् कृत्वाग्रयणं नवस्याश्री-
याद् दानीतो वा एष देवानां यश्चाहिताग्निरदन्नस्य देवान् अन्नं प्रदत्त्वाग्रयणं नवस्याश्नीयाद् देवेभ्यो भागं समत्त्वमाघा-
रानिमाद्योदिति। येरपिशिष्टैरगृहीतो वा आहिताग्नि योगेन क्रियते। आग्रयणानि स्मात तेषामपि प्राशनेन वैश्वामत्र भवती-
ति तद्रष्टव्यं। तस्य नाश्नीयादिति स्मृत्यन्तरे लायनः। नानिष्ट्वाग्रयणेन नवानामोषधीनां फ-
लानीति शांखायनः। आपस्तम्बः। हरितयवशाकशमीधान्यानां फलानामनिष्टेपि प्राशने यथाकामी इति। हरितय-
वाग्रयणकाङ्ग धर्माः। पत्तेन्सद्यानं नवं येनाप्यनिजाको द्रवमाद्यदिना तदपि न भक्षयतीति। आपस्तम्बसूत्रकारिका।

कां। यागेन क्रियन्ते ये क्रतो धर्मे यो षिका द्वेः। तेषामपि भवेदं तन्नाशने केचिदक्रवन। तद्वशाच्छस्य सामर्थ्यात्सामान्येन न संभ
विर्द्द। वाक्यशेषविरोधाच्च पदे तन्नमं तं मम॥ स्वामसन्नेष्य यजमानस्तं देवानायेष पर्यमेन तस्मादन्न मंदं तस्य पवित्री स्यादि
के मखे। तस्मान्न रेदवक्रं ज्येष्ठाद न्यत्काम न्त भक्षयेत् श्रोत्रिया ईर्ष्य दिसो स्नीपाद्देवभागं मकल्पितं। स्वस्नीपात्तं ता तदाप्नोति त
स्मादूर्ध्व मिदं भवेदिति। तस्त्री त्या दर्पदिसो स्नीपाद्देवभागं मकल्पितं। स्वस्नी पातां तदाप्नोति तस्मादूर्ज्ज मिदं भवेदिति। तथा
पतितस्य मृत्काम प्रतिगृह्य। पतिता महापातकाद्यः कर्मानधिकारिणः। तेषामन्न भुक्त्वा तेषां किंचित्प्रतिगृह्य वा वै
87 श्वानरं निर्वपेत्॥ विद्विषाणयोर्वा। विद्विषाणौ द्विषं कुर्वाणौ॥ द्विवचनो परेणा ग्योद्दिष्टे द्वेषण संबंधेनान्न भोक्तव्यं। द्विषंत
ने वृभोजयेत्। यश्च द्विष्यते। तयोरुभयोर्द्विष्यद्विषतोः भुक्त्वा प्रतिगृह्य वा वैश्वानरं निर्वपेत्। अयाज्ययाजयित्वा। मन्वा
दिभिर्याः याज्य नुक्तस्तयाजयित्वा वैश्वानरं निर्वपेत् स्वविशेषं प्रतिगृह्य वा वैश्वानरं निर्वपेत। उभया दृष्ट्वा। उभ
यत्रतु परिश्रुतादध स्त्राव्द्वं तेषां तां सुरुषा म्याद्दीन प्रतिगृह्य वैश्वानरं निर्वपेत्। यस्मादग्निभिः मेधाजेषयुर्यो वाय राम०
जेत्। यस्य संबंधिभिरग्निभिरन्यो यजेताग्रोवाऽन्याग्निभिर्यजेत तत्रोभावपि वैश्वानरं निर्वपेत्। यस्त्वस्य वैश्वानरस्या ८७

ष्टकपालत्वं समग्रदीपिकारिकायां चोक्तं॥ तत्काठसत्रारिमप्यवैश्वानरस्यैतद्धेव निमित्ते पुरोडाशकपालस्पर्शनान्निर्मल
मित्विनाशाशीयं॥ इति नवान्नप्राशनप्रायश्चित्तं॥ अथ हविर्दाहे प्रायश्चित्तं॥ हविषि पुरोडाशादौ दग्धे अवशिष्ट
कर्माज्येन कर्मापवर्गांतं संस्थाप्य तदृध्वं पुरोडाशादीनां दग्धे हविः पुनरग्न्याधानादि कर्मापवर्गांतं तस्मिन्नेव विहारे कु
र्यात् ॥ अष्टमी कण्डिका॥ अथ पशोः प्रायश्चित्तान्युच्यंते॥ यदि उपाकरणानंतरं माद्वियोजनात्पशुः पलाय्य गच्छेत्।
तदा तं पलाय्य गच्छंतं पशुं वायो एष ते पशुरिति वं प्रयोगेणा वायुदेवतायै तं पशुमनुदिशेत् स कस्मात् स पशुर्येन पूर्वा ल
ब्धे पशुना समानवर्णं समानवयस्कं च पशुं न रूपात्तस्यालभेत॥ नियोजनदूर्ध्वं तु नष्टे यदि प्राप्यते तदा अग्नावाधर्यं वं हुत्वा तेनैव
यागः कार्यः॥ अप्राप्तौ त्वाधर्यं वं हुत्वान्येन सदृशेन यागः। यः पशुः पलाय्य गतः स न्यापदेवः पुनरेव सपदि प्राप्यते तदा त
स्यालंभे आदरो न कार्य इति कर्कः। सत्यं न ष्टस्य गवेषणे आदरो न कार्य इति याज्ञिकाः॥ यदि यूपे नियुक्तः पशुः प्रपा
जेभ्यः प्राक् म्रियते। तदा तेनैव यागः कर्तव्यः। अयं पर विशेषः। प्राक्तनोपाकरणात्मृते आस्योपग्रहणं संज्ञपन प्रेषः प्रति
प्रेषाणामभावः॥ नस्पष्टयंत्र नस्य च पाति रूपादि षड्दक्षिणाग्नौ होतव्या। सोमे मार्जालीये होतव्या॥ अतएव वहायकान

धिष्ण्येष्वग्निविहरणानंतरं विहृता अग्नयो धार्यन्त इति गम्यते । अन्यथा मार्जालीयेऽग्न्यभावात्तत्र होमविधानानुपपत्तेः । अग्नि
धमानस्य मार्जालीयस्याग्नेः अन्वाहरणमिति गदाधरः । अत्राप्यपरपदार्थक्रमः । पश्चिमेन पुरस्तात् पश्चिमपाजेभ्यः प्राक्रम्य ततः त
दग्रा प्राक् द्वौ स्तरणान्तरणो अग्नेयोपमहणं न कार्यं । दक्षिणाग्नेर्मार्जालीयस्य वा परिस्तरणं । परिधीनामासादनं स्वस्था
नुपस्पर्शपात्रम् । अत्र सर्वत्र तूष्णीं कर्म । पात्राणामासादनं । यस्मिन्नग्नौ होमः करिष्यते । तस्याग्नेः कल्पनं । परिधिपरि
88 धानं । सोमिममार्जालीयस्य । स्पर्शपात्रस्योपस्पर्शपात्राधानं । उपवाजनं । संमार्गः । उत्तरवेद्यामुत्तराघारानंतरं प्रस्तरस्यापि प्र
शोरंजनं । ततः प्राजापत्यमितिमरणीमे आहवनीये एवकृत्वा शमितारं त्वारब्धं पशुं नयनिनसंज्ञपनं । ततस्त्रैषम
ति मैषा । चात्वालेऽशनाप्रासनादिवयोश्चरमांतं ततो वपाश्रपणपोराद्दानादितः सोमालंभनात् ततः स्रुगादा
पनादि स्वाहाकृतिपाग आहवनीये समंत्रकः । शेषेण निरूढ ऋक्वादीनां सोमे वपादीनामभिघारणं । ततोऽनु
ष्ठाय पत्नीर्यं हिरण्यमवक्षायवपामवदाय पुनर्हिरण्यमवक्षाययप्ययाविक्ष्मनं स्तुकृद्द्वीभिघार्य पान्यापुरो राम०
नुवाक्यावर्ज्य याज्यानाः पितरपंतिमंत्रेणानिरूढ दिषु हविषाग्नावुपविष्टे वपाजुहोति । सोमेमार्जालीयेजु ८८

होति। इदं प्रमयि इति त्यागः। यत्र उपाहोमस्तत्रैव तद्ग्रो द्रव्यात्र परिपारनुप्रासनं तत्कर्मी। ततः स्रुक्स्रुवौ मार्जनं ततो हृदादि पश्चात् पुरोडाशादि
कर्म। होमे तु स्रुचि स्रुवाणादि पश्चात् द्रव्यादीनामवदानानां मध्ये एकस्यावदानस्य नाशे दोषापहारार्थ एकं प्रस्तिकतिपयावदा
नस्य द्रव्यं वस्त्रादि बर्हिर्यं वा हुत्वा सोमस्येत्कालाहुतिवाचनपूर्वकं कर्म बर्हिर्यं वा हुत्वा नष्टानामवदानानां प्रतिनिधिभूतमाज्यं स्रुवा मा प्याय्य
स्रुवा तैः प्रत्यवदानं द्विर्द्विराज्यं गृहीत्वा विनष्टमदानैः सह हीनमिति संप्रदायकारिकारो प्रत्यवदानं चतुर्गृहीतेनाज्येन स्वामि
ना गृहीतः तत्र द्विर्गृह्णन उपस्तीर्य अभिघारणं चतुरवत्तं संपद्यते। एकस्यावदानस्य सप्तविंशत्येषां सर्वेषां सहद्रव्याणां ना
शे दोषा द्वावेव मेव कार्यं। सर्वेषामवदानानां नाशे तत्पशुपाणां सिद्धन्यादिष्टहोमपूर्वकं पश्वन्तरालंभः कार्यः अथवा आज्येन देव
तापर्यं कृत्वा समाप्य पुनरन्यत्वा पश्वादिकर्मापवर्गं ततः पश्वन्तरेण यागं कुर्वीत सर्वनाशे हविषां दोषवाततुल्यमाज्येन वा
प्रतिनिधित्वात् पदेवतेन आज्या पुनः क्रियावेत्युक्तत्वात् द्रव्यनाशे यज्ञनादिष्टहोमपूर्वकमाज्यमेव तत्प्रतिनिधिभूतं स्रुवा तो द्वि
रवदेयं। न पश्वन्तरालंभः। स्विष्टकृदर्थानां सर्वेषां नाशे आज्येनैव प्रत्यवदानं द्विर्द्विर्गृहीतेनोपस्तीर्याभिघारादिकेन यागः।
होमादीनां नाशे त्वाज्य पर्यवहोममात्रं नाज्येन तत्कार्यकरणं। प्रतिपत्तिलानत्याज्या धनीग द्रव्यानाशे त्वनादिष्टहोमपूर्वकमा

89

ज्येन तत्कार्यं संपादनीयं। इदं स्वेदनं स्वेन शोषमिति वचनात्। वसायाना शेषाज्यमुपादेयं। लोहितेनावध्यनाशे त्वनादिष्टहोममा
त्रमेव वपानाशे त्वनादिष्टहोमपूर्वकं आज्येन तच्चतुर्गृहीतेन यागः अत्र शांखायनः। अवदानेन नष्टे दुष्टे विमथिते वाज्यं प्रतिनि
दध्यादिति। तथा हृदयनाशे अन्यस्यालम्भेनेति। तद्भाष्ये च नाशे अन्यस्यालम्भो न दुष्टे विमथिते पयः। तत्राज्यमेवोपादेयं। अग्नि
मन्थेनाग्निमथनादीनामावृत्तिः। वपायश्च पुरोडाशयोर्नष्टयोः पुनः क्रिया कृतत्वात् पूर्वपक्षसंबद्धानां सर्वेषामवदा दे
नानां परित्यागः भारद्वाजके वचनात् अग्निमंत्रावृत्तिः। शासनार्थत्वात् उपमेयस्य चतादर्थ्यात्। मनोता पर्यग्निकरणा
नावावृत्तिः संनिपातादिति॥ यदि पशुः शमित्रामार्यमार्यमाणो वशेयात्तत्र राध्यपूर्वं प्रायश्चित्तहोमहवन्या सकृद्गृहीतमाज्येन सभि सर्वकं मा
हवनीये यस्य पशुर्मायुमकृतेति मंत्रेण जुहुयात् स्वाहेत्यग्नये। तत्र श्मेव हतो गिर्ह्निता यामा उजि सकृद्गृहीतेनैवाज्येन जुहुयात्। इ
दं वरुणाय। तत्र सत्वा पामीति त्वत्तीयां सकृद्गृहीतेनैव जुहुयात्। इदं वरुणाय। अत्रानादिष्टहोमो न भवति। सोमो न सुत्यायां
पूर्वमाग्नीध्रीये कात्ला हुतं हुत्वा वाचं नच्छत्वा पतत्पशुरित्याद्याहुतित्रयमाहवनीये जुहुयात् अग्नीषोमीये तु कालाहुतिरथा याम॰
हवनीय एव होतव्या॥ अत्र शांखायनः। आनीते पशौ मृते ऽनुपाकृते अन्यमालभेत निर्विग्रस्य संकारयेत् उपाकृते वपमानेय ८९

स्माद्वीयो वपिष्टामतेतानो ऽभयं कुरु पशुभ्यः सर्वानोषापावनमे । रुद्रायमीढुषे स्वाहेति जुहोति । यस्माद्वीयावासिष्टा इत्यस्य
पारुते वाश्यमानेयस्माद्वीयायलोपिण्यां इत्युपाहते य नाम भोक्ष्यस्माद्वीपाम ऽरुत्सु यो हिर्ध्य यस्माद्वीयासं तत्सा इत्युपाहते सयंमस्
तेपशौ तन्वेयस्तेय लापिनेवाम्नंत इत्यनहर्मेनते देवं तं पशुमालभेत मन्तस्य वपापुरोडाशमवदानानीतरस्य वपघस्तो ऽश्वत्थ उपहृत्स्या।
स्मृतेत पुरस्तेन प्रयाजेषु तेनैव संस्थापयमिति तथामानवे विशेषः । यदि पूर्णमासे हे चालेय ह्या युनितान स्वामारुतो निरं हविति
यथ्याव षष्ठिन मवस्य परिषेकं कुर्यां घरिशनो ऽधियाद्दह्या चमस्त्रिंशतं तवरस्ते तयाग्रथिंस्य यत्नयेवज्ञहुपाघरिस्मरुल्लंशो
स्व षिति विः न के मेप्पूप शाकलं ग्रुहा मत्का स्तरुः कुर्यात्स्व षितिमंज्यादेवं चषालमिति । यदि कूर्मेन विदेत्कं कंक छ्य मुपस्थ्यायदि
तंनविंदेत्सुराग्रहे कर्म कुर्तिं अपपित्वा हिरण्यपूर्वमुपदश्याउभयतो हिरण्यमित्यकेउति । यदि यज्ञस्थायावसानविन्तात् । सान्नाय्यो
यापावाद्रुध्यस्वेत् तदानां स्वतीमुखांमभिमन्त्रयेद्ध्वर्युरुखास्वंतामिति । सोमेव कालाहुतिवाचनपूर्वकं । सुवपतमद्दत्पभिमर्शनं
सर्वत्र भवत्स्वनिमित्तभेदात् अभिमंत्रणं हि स्त्रवंत्याउखायाभवति । अभिमर्शनं च स्कन्नस्य द्रव्यस्येति । अथचातुर्मास्येषु प्रतिय
दार्थम पञ्चारम्नायपश्चिनादभिधीयन्ते । तत्राग्नेयादि सौर्यांताः सर्वेयागाः प्रधानकर्माणि । चातुर्मास्यैर्यजन्त इति यजति शब्दसामाना

90

धिकारणपात्। चातुर्मास्यशब्दवाच्यानामपि तासामेवात्रतत्तेषां मध्ये एकैकस्य द्वयोर्वा बहूनां वा विस्मरणे त्वाध्वर्यव पूर्वकं विस्मृतस्यानुष्ठानं
कुर्यात्। दर्विहोमादीनां प्रत्यर्म्यादर्विकं भयात्त्र्यंबकादीनां विस्मरणेचेत्तेषां नानुष्ठानं। यजतित्वेपि विश्वानरपार्जन्ययोरंगत्वमेव। तयोर
न्वारंभणीयावृष्ठाने विप्रनाहृत्वां रंभणीयावदंगत्वात्। अनन्तयोरपि विस्मृतौ पुनः सोमीयारंभादूर्ध्वमकरणं। तत्र त्वागाध्वर्यवपूर्वकं करणं॥
वाजिनयागोप्यंगांतरयाजादिवत्। वाजिनस्य नाशादिरूप्रनादिदृष्टं हुत्वा लौकिकेन वाजिनेत्यगाः। आज्येन वा प्राक्कमोपवर्गात्॥
अग्निमंथनेशकलनिक्षना करणे मंथनादूर्ध्वमनादिष्टमेव। अग्न्युत्पत्तिः प्राग्निधानं। कुशतनरुणायोरनिधनेपूर्वं जातस्याग्नेर्नी
शहेशयादावध्वर्यवं हुत्वा पुनर्मथनं। पश्चाद्दोषयदि निर्मथ्यो मथ्यमानो नजायतेतत्कार्यं हेमणकलं भवतन्त्र इतिक्षिपेत्। अग्निमंथ
नं प्रासं नचविस्मृतं प्रागंत्स्ययागात्। होमस्य। चतुर्थमपाजादूर्ध्वद्वाःमभ्रतमः ऋत्वाः पंचमस्येवाभ्यासः। तत्रैकस्य विनाशेसाभ्यासः
पंचमस्यावर्तनइतिकर्कगदाधरौ। विनष्टस्यैकस्य पात्रजिरितियाज्ञिकाः। अनुपाजसमिष्टपजुषामप्यपवेवमापः। वपने। गर्तस्नेतृके
विनयर्नतत्रणां तद्वीनं चमत्यावपनात्। जपत्न्यासवपनात्। क्षुरादानं चावपनं प्राक्योर्त्समासारंभात्। वैषर्देविकवासस्यांनाशदोषाद्वव
नादिष्टं हुत्वावरुणामपासे घन्या महत्ना मेवयाधेयानिग्नामपि अवभृथांतेहेयानीयाज्ञिकाः। नेतिकर्कः अधःशयनादिनिय

एम०
६०

पमन्निपेन्वा ध्वर्यवं॥ ॥वहणप्रघोसङसमारोपनिर्मथ्यनाकरणोऽध्वर्युर्व्वहृत्वा प्राक्कर्मापवर्गायाः कुर्यात् । कृतः अग्निमंथनस्याग्नि
संस्कारत्वात् । अग्नेश्चाग्नप्रक्षणार्थत्वात् । उत्तरेष्वादेः प्रणीतेषु अग्निषु चैतेषामेव समारोपः । मथित्वा पुनः प्रणयनादि कार्यं तत्र हविः श्रप
णादिषु यत्कृतं तत्कृतमेव । नहि प्रणयनोत्तरोधेन प्रक्षणाद्यन्निर्मोप्यम् । तत्र अग्न्याधानमनोदित्वात् हिंसा आहवनीयकल्पनं । परिधिपरिधानं । स्पृ
श्यान्तस्पृश्यपरिधानं । सूर्यस्त्वेति जपः । सामिधेनीप्रैषः । सामिधेन्यनुवाचनं च । इध्माधानं उपवाजनं संमार्गः इत्येते संस्काराः पुनः कार्याः
उत्कर्षसान्नेवापवर्गायाः । चालनमानं प्राग् उत्तरवेदिनिधानात् प्रहरणादिपुरीषनिवापान्तं चाग्न्यारंभेऽकृते आध्वर्यवमात्रं । उत्तरवेदिनिवापः
प्राक् अग्निनिधानात् । नाभिस्थापनं च यद्दीनं प्राग्न्याधारणात् । अग्न्याधारणमनं प्राकृतं त्क्कायति । मैषकरणोऽस्त्वाध्वर्यवमात्रं प्रोक्षणा आघा
रणे प्राग् अग्निस्थापनात् । पैठवा रवाधकरणोपमागोपदेशि कांगमदानाहुते तत्करणं । अग्निसंस्कारकत्वात् । पृषदाज्यस्कंदने यथोक्तं । क
रिरादि प्रासनं मा अपयस्यावदानप्रक्षेपात् । तेषां हविःसंस्कारकत्वात् । मेषमेष्योर्त्ताशादेः पुनरुत्पादनं । पयस्यायागादूर्ध्वमनाष्टिष्टमे
वा यमस्यासंस्कारकत्वात् । जुहोतित्वपक्षे प्राक्कर्मापवर्गात् केवलयोर्होमः । कर्कमते तत्रावान्तरसत्त्वेषु च मेषमेष्योरपि ययेसावद्याग
साधनत्वं । वचनात्सहप्रदानं । ततस्तन्मते मेषमेष्योरवदानविस्मरणे केवलाभ्यामपि यागः कार्यः प्राकृ समिष्टयजुषः सन्निपातिकै

रौर्ष्ठिकः। उक्तं तु माकृ शुनासीरीयं तात्पराः समर्थ्यं तेन देवाश्वर्यं कृत्वा समारोपादिभिः संनिपत्योपकारकैरंगैः रूसाद्यसांगोपांगोद्दृष्ट
मेष्टेन कार्यः। साकमेधमध्ये तत्र मध्ये चेत्समर्पितेन होमाद्यंतं त्रेण्यमरूपागः। मेषीमात्रं नरायेत्तु विरोधमभावात् दृष्ट्युः कर्त्ता। उक्तं एवेद्यक
राणांचा। आग्नेयादीनां हविषामंतरायेत्समेवमायः। अपं तु विशेषः। आग्नेयादीनां पंचानां वैश्वदेव धर्मा भवंति। वारुणमघाशिकाश्च
ऐंद्राग्नादीनामंतरायेच वैश्वदेवहिर्वा सः प्रस्तरे द्यावादृष्यो वैश्वदेवधर्मा न भवंति। समारोपनवृमयाज्ञाग्निमंथनादयो वारुणप्रघासि
का भवंति। एवं साकमेधे घष्ठे द्राग्रमाहेंद्रे वैश्वकर्मणानां दृष्टं आंकेनचरसीमादीनां होमार्थगमनपर्यंतानां माध्येमानं। जपेवाच
नं च मा कत्तमा गीत॥ कांभयात्रेहोमः प्राक्कम्मोपवर्गीत। कांभयात्रेमषीमाहृतीपयस्या संबद्धपदार्थस्यासमथाभावप्रतिप्रसृष्ठात्
सत्वेनाज्यस्थालीस्रुक्स्रुवविवेदहिना प्रापश्चिमहोमो दक्षिणाग्नौ दक्षिणाहवनीयेच। नोत्तरे वेदिष्ठिप्रशापनात्मा कल्पतिप्रसृष्ठात्
ककर्तकर्म शोम याकाणेतु मध्या हवनीय एव। अपोवक्रमणं प्राक्स्नानात्। निष्कासनाशाद्यवाज्ये नव रूणाग्नीवरूणायोद्य
चतुर्गृहीताभ्यां यागः। स्थाल्यामज्जनं प्रागपवर्गात्। नाशाद्यवाश्वर्यवमेव। स्नानेस्मिद्धाधानेन प्रागपवर्गात्। साकंमेधसमा राम॰
रोपाद्यकरणी वरूणाप्रघासवत्॥ । पित्र्यायां आश्वर्यवहोमेभुवरश्चिहोमसंस्रवरूमादि होमश्च दक्षिणाग्नावेव। सव्येन क्रियमाणा ६१

७१

पदार्थोपचारसंख्येनात्र प्रसंख्येन क्रियमाणा पदार्थोपचारोऽपसंख्येनानंद्यातेन न तद्धर्मानुसारात् । सोमवद्यागे पुरोडाशावदानमे
वयागसाधनं । अवदानां मध्यावदानयोरवदाने तु तत्संस्कारके । अन्त्यमध्ययोग्रहणाविस्मरणे यागस्यानावृत्तिः संस्कारकत्वात् । एवं व
र्हिषि यागे क्षमानानावदानमेव यागसाधनं । अग्निष्टोमयागे च मध्यावदानमेव यागसाधनं । कथं वाहानयागे त्रीणि पञ्चावदानानि
षट्टशानि । तत्रैकैकस्मरणे तेन कथं वाहनयागावृत्तिः । परिषिच्यावनेजनं मार्किंस्तदानात् । पिंडदानं प्राणापवर्गात् । अथ नाशादोद
द्यात रेणापि मत्स्ये नपिंडदानं कर्तव्यं तस्यार्थकर्मत्वात् । अंशस्य नर्ययोरुपस्थानं प्राणापवर्गात् । जपावनेजनमार्जिच्च । अंशकेखुवाध्वर्य
वहोमो मंत्रेण । न तु स्त्री । भवशतिदक्षिणाग्नौ । तन्न श्लाघ्यं च नुष्ठंयं नीनेऽग्नौ । ततः प्रायश्चित्तं गाणगत्ये वा । अत्रोदगुरुत्वेन प्रायश्चित्तहो
नं अथ एककपालानामेकैकस्य होमविस्मरणे निर्वपणाविस्मरणे च निर्वपणाद्यासंस्कारं तंत भवति । चतुष्पाथ्येग्निशांतो च पुनर्दक्षि
णाग्ने रुल्मुकाहरणादि । अग्निपरिगमनं तु पुनर्न भवति ॥ ॥ इति चातुर्मास्यप्रायश्चित्तानि ॥ अथ पशोः प्रतिपदार्थं प्रायश्चित्तान्यभि
धीयंते । तत्रोक्तकालस्याभावादिना पशुयागासंभवे पशुकालेन स्थानेऽवैश्वानरेष्टिः कार्या । एवं चातुर्मास्यानामसंभवेऽपि ज्ञे
यं । पूर्णाहुतिः प्राक्पूर्वपक्षे दानात् । अभिमंत्रणात्पयः संस्काराः यपक्षेदंनेव प्राक्पूर्वपशुबंधनात् । प्रथमशकलादानं प्राङ्स्वन

नात्। स्वस्त्यहंगाचातस्य नाशा दोषप्रनष्टयोपादेशाच्छ्रहरणप्राङ्गिखनननात्। ईदृशैव यथासंभवं स्थाणावाहुतिः प्राङ्गियोजनात्। परि
वासनं च प्राङ्गिखनननात्। अप्राग्निकरणं चा। सहनाशिपशुललाटोपस्पर्शनात्। प्राप्तस्तिः कार्या। चषालं प्राकृदं च छगण घृतपात्रा
दुत्पादयेत्। अग्रनाशाहावेप्यवंसदृशकाष्ठांतरात्। षट्होताराहुतिः प्राक्नमामेः। विंदिकरणाद्युपयमन्युपनिषपनं नवरुणप्र
घासवत्। लक्ष्मशाखाप्रहरणं प्राकृशोरवदानात्। नाशा दोषो चान्या सांनहरणं च। अन्भारादानं परिनिरूध्य प्राकरखननात्। स्वंनं प्रा
92 कृतिमोकात्। पवावायन्नाप्रोक्षणात्। प्रोक्षणामापशुनियोगात्। शोषासिकन्नानिखनननात्। वर्हिः शकलप्रासनमवट
होमश्च। यूपांजनमानियमात्। चषालांजनं मतिमोकश्चासोयराग्निष्ठादेशाजनं चायोपि प्रयणादेशावमर्शं न प्राकृतिरव
यणात्। अविसर्जनं च। उच्छ्रयणाद्याप्तेकांतविमोकात्। वाचनेन च। सर्वं वम्रस्हनं प्राप्तसंश्चुजनात्। उपाकरणं प्राप्तारणात्।
अग्निमंथनमासमाप्तेः। उपाकृतस्य पलायनादावुक्तां यशुमोहरणं प्रागपागात्। पशुसमंजनं प्राक्यशुविकर्तनात्। द्विती
या श्रावणा मासृक्तवाकप्रेषात्। दंडप्रदानं च। स्वयंगृहीतेन्नाध्वर्युवमार्त्रा। पशुसमंजनमाविकर्तनात्। स्वर्यवगूहनमाजत्म
तिपत्तेः। नाशा दोषो प्रायश्चित्तमात्रं न तत्स्मृतिः। अस्मिन्द्दानं प्राग्वयोश्वदात्। शामित्रसंस्कारश्चातत्राग्निनिष्क्रमनात्। पर्य

राम०
९२

ग्निकरणामापस्थूद्धासनात् । एतत्स्रुक्कादानमापशुश्रपणात् । पशुश्चत्वारिम आमारणात् । तत्राग्नेयोरादानंमाकृपे वर्दिनियो
गात् । अभिगेपे द्यावाचनं चामारणान्तम् । अग्निनिधानमापशुश्रपणात् । तत्रामासनमासं त्तानान्तात् । पशोर्यथोक्तं निपात
नाकरणामारणात्मा कृतं कुर्यात् आहवनीयमाहृत्यासनंमाकंतं समस्मात् । आहुतीश्चामारणाशोधनात् । तत्र पशुं आकर
णा च्चाध्वर्युर्यवमात्रं । प्रतीनिनि जिमाग्विकर्त्तनात् । नियोजनीमासनमूपसमाप्तेः । नाशादैमाप श्चित्तमात्रं । पश्वादानमाशोध
नात् । शोधनमाविकर्त्तनात् । शिरः प्रभृत्यनुषेकश्चात्तातिधानमाच्छेदनात् । असिनामिनिधानं चात् । तत्राग्रस्पसस्पत्हलकर
णमात्तस्यामासनात् नाशादैत्वाध्वर्यवमेभवत् । मूलोजनमात्तस्यामासनात् । मूलस्यनाशादैत्वाध्वर्यवं हुत्वा वेदित्वशांतर
मूलमत्कानिरसनं कुर्यात् । मूलापासनमाकर्मापवर्गात् । स्वयं जनविस्मरणे माधिविकर्त्तनादंजनं हुत्वा मूलमुपास्येत । तत्रशा
भिष्टानमासमाप्तेः । वपाश्रपण्योरादानंमाम्बपाप्रोराविचनात् । वृत्वाभावसेव चाश्रपणान्त । शामित्रे प्रकृतपनंमात्कस्मादेकदे
शमत्क्षेपणम् । एकदेशस्यासनं चाश्रयणात् । तत्राग्रमासनमाम्यन्तेमेषान् । प्रकृतपनंमाकुम्भ्यशणात् । अन्तरा प्लूपाग्नीहरणा आ
कुम्भ्यन्तेमेषात् । अन्तमेषश्चापागात् । पूर्वान्तराला दर्भमोर्णा वपाहरणे मिद्धित्वाध्वर्यवमेव । प्राणादानमायागान्तात् । आसाद

नालंभेनेचाउत्तमप्रयाजस्त्रा कर्मापवर्गात।नत्वनुक्तामुपभृतश्चतुर्गृहीतंसमानीयसमा वीयसमानीयपंचमप्रयाजयागानाम
कत्तेविवर्हणमप्रघासवत।आज्यभागौ प्राक्तमन्त्रैः।उपस्तरणाभ्यामवदानमावपायागात।वपायागः प्राक्तमन्त्रैः।ऊर्द्ध्वं
सांगः।पशुपुरोडाशश्चा पशुयागात।तस्यपक्षमारापणेऽदेवता स्मारणार्थत्वाद्भावाद्धनीतमप्रयाजवत।दक्षिणाद्यानमासमा
न्त्रैः।पश्चवदानानाशाद्वैधसत्रोक्तं।स्वभ्रेऊव धावक्षन्तमासमात्रैः।लोहितमासंनच।भलादानमाद्धदयमग्रपरागात।अपरामा
यागात।पशुप्रयत्नाश्च अनेकपशुकेएकस्यापिपशोरवदानानामपर्याप्तस्यामेवोत्सायांपुनराद्यानाद्दिपूर्वकंपशुप्रयत्नंकु
र्यात।शमित्रनुशासनमैषैःप्राकृतार्थकरणात।उत्वामवणामन्त्रोक्तं।उपरिहृदयकरणंप्राकृत्स्याभिघारणात।ज्ञायस्यान्त्रासा
दनमायत्त्रीसंयाजेभ्यः।एकस्यावदानविस्मरणेप्रागयागात्तदवदानं।ऊर्द्ध्वंतुतेनैकेनष्टेयथायागोलभवति।अस्मानेकस्यविघ्नस्या
गस्येकत्वात।तस्यांगभूत्वा वदाना नुराधेना द्वित्तरयुक्तत्वात।अनेनायागादूर्द्ध्वंविस्मृतस्यावदानेनकृत्वात।सुमिमिवाहवनीयेप्रक्षेपो
युक्तः।जोहवैपभन्तवसाप्राशित्रेद्राहीनामवदानमात्तत्कार्यात।उपस्तारणीहिरण्याभिघाराद्विनापात।मनोतासैपषंत्रातिमावस
नात।मैयार्थश्चायायागात।वसायहणामातद्धोमात।आद्धालनंचभाघनीयहृनिक्षानमात्तत्कार्यात।पशुसंमर्शनसमन्त्रैः।व गा॰ २
राम॰
६३

93

सोहोमः प्राकृतसमाप्तेः। वनस्पतिस्विष्टकृद्धोमौ चाज्याघाराणां बाह्यनाशे वाज्येन वपाहोमादि कार्यं। इडावदानमदानमा
समाप्तेः। उपपक्षहोमश्चासमाप्तेः। द्रव्यनाशादावाज्येनाभिप्रायानस्थकरणात्। मुखोपस्पर्शनमासमाप्तेः सकृद्धोमश्च। नाशे
द्रव्याद्यर्थवमात्रं। आज्येनाहुतिरिति केचित्। यत्नोऽसपत्नादिमस्रातमासमाप्तेः। मूलावभृथश्च। मूलस्य नाशदोषादिहोकार्यं
तरणाज्येन। प्रतिप्रश्नमासमाप्तेः। अनुयाजेषु देवीद्वारश्चत्वारश्च्याप्यासविनाशे यथाज्येविनाशवत्। आंतस्पृष्टदाजस्य तिरि
क्तेन कृत्यान्तरेणानुष्ठानेऽपूर्ण पशुहाज्येन करणं। अथ यागेऽग्नीनां पूर्वैव चतुर्गृहीतहोमः प्रागपवर्गात्॥ इति पशोः प्रायश्चित्ता
नि॥२॥ [illegible]का। द्वादशाहाद्यावहर्गणेऽतित्रमध्ये आत्मसमपूयस्य निरवादास्य विरोहणं अङ्कुरोद्भवे संस्थिते हविःत्व षद्देव
स्य बहुरूपं विचित्रवर्णं छागमालभेत अत्र संनमिपकृत्वा त्वमेयोगस्समाप्युत्तरकालं विरोहणे नेदं प्रायश्चित्तं। तथा च सूत्रांतरे॥
अथ न खलु वहिस्थमर्थविरोहणाद्वेषमप्रतश्रुति शांखायनः। यूपे विरूढे नपद्वूर्तत्वा बहुरूपमालभेतेति। मानवा सन्त्रे
त्माग पवर्गाद्यूपो विरोहेत्वा प्रमितसादि। [illegible] यूपविरूढः सवितारस्त्वाष्ट्रमालभेरन्याश्विष्टकृतोऽस्मन्यद इति द्वाभ्यां जुहुयादु
दयायूपमलंपरितापये इतस्या यूपविरूढानि जुहुयादिति। अनेक यूपविरोहतोऽप्येक एव त्वाष्ट्रः कार्यः। तदुक्तं सूत्रान्तरे अथ

95

चेत्तेनैकोग्रावा विशीर्येत पूर्वस्मिन्नभिषवेपि वा भग्नो रुद्धो वा पूर्वस्मिन्नपि प्रयोगे पतितो वा छिद्येत। पूर्वेकादशिन्यां चानेकयूपेषु यो विशे
षः सन्ति वा धर्मा पाकृतं न प्राप्स्यन्ति तस्मिन्नैवेति नेत्यन्येन ब्रह्मणा प्राप्स्यन्तं व्याख्यातमिति। तथा व्याहृतानपि समानजातीयाद्ग्रावात्सह तन्त्रमेवं वि
भज्यते। एवमनेकग्रावभङ्गे नैकैकस्याहविनाशादावपि ज्ञेयं। अन्यत्रैवकर्मचेतना। उच्चैः समाप्य नेतरमिति मणीति ग्रन्थाध्ययनं।
द्वितीये आसनं। ब्रह्मयजमानयोराहवनीयं दक्षिणेनोपवेशनं। अन्तग्रहणाभावः। यजमानवाचयज्ञः। आहवनीयादीनां त्रयाणां
परिस्तरणं। पात्रासादनं प्रोक्षणीः संस्कृत्य पात्रप्रोक्षणं। अन्वमेवैष निधानां कुक्कुटाहननं। आज्यनिर्वापो वेदं वधः। आज्याधि
श्रयणं। पर्यग्निकरणं। प्रोक्षणीमिषः। अन्तःपात्यमासादनं। स्फ्याद्युद्वाहारः। नपाणिपात्रं वेजनं। स्रुक्संमार्जनं। ग्राज्यासादनं।
तत्। त्रिवृद्वैः स्त्रीणां सन्नशाखास्मरणं इति विशेषः। पशोरुपाकरणं। हितत्वष्टोत्र ष्टमिति। त्वष्टाछागस्य वपाये इति विशेषः।
पशुपुरोडाशे मणीतान्यभागः। त्वष्ट्रे पुरोडाशस्यानुब्रूहि त्वष्ट्रे पुरोडाशं प्रेष्येति। त्वष्ट्रे छागस्य हविषो हविरिति च। ब्रह्मा
हीनां नियमः। दक्षिणायाश्चभावः। ततस्स्रुहोमः। त्वष्टुर्वनस्पतेरुक्तिरिति। त्वष्टा वनस्पतिस्तमयत्वरन्नाभिजिति महने। त्रीणि म
मिष्टयजूंषि। समिष्टयजुरन्ते बर्हिहोमः स्त्राव भृथः समिदाधानान्तः। मणीतानाविमोकः। राक्षसभागः। भागावेदनं। भाग राम० २४

मा शनं चेति ॥ अथ यानूबंध्यायां गर्भ सञ्ज्ञो गर्भ संदेहे च प्रायश्चित्तमभिधीयते । यज्ञमः पश्चीरस्मा इदं नन्दं रवपामुत्खिदेति शमिता ध्वर्युं
प्रेष्यति । ततो ध्वर्युर्वपापरिवासनानन्तरमनुमर्शनं गर्भमिच्छ वाशीति शमितारं प्रेष्यति । संप्रेषितो नूबंध्याप उदरमध्ये हस्तं प्रवेश्य परामर्शनेन ग।
र्भसञ्ज्ञावं विलोकयति गर्भ सद्भावं निश्चित्य शमिता स्थालीं चैवेद्धः समीपे वोपकल्पयित वा इति प्रेष्यति । ततो ध्वर्युः स्थालीमुष्मीपं चोपकल
यति । ततो वपायाश्चाल्वालावसेकादि वपामार्जनान्तं कृत्वानेये स्तमध्वर्युर्यजमानो वागत्या ध्वर्युः शमितारं प्रत्याप्रेषयदु पं दर्शति । नि
रूहेति गर्भमित्येकः । विरुज्य श्रोणी प्रस्रं चेन्निरूहितवाशीति द्वितीयः । एकस्यामनूबंध्यायां गर्भो नेकत्वेपनरू प्रकृति । तिस्रः घनूबंध्या
सत्त्रभवन्ति । निरूहेतोग गर्भो निरूहेता वाभीमिति । एवं प्रस्येचोमती चरस्तत्रापि । एवं प्रेषितः शमिता वशापायो निप्रदेशं पाटयित्वा
सकलं गर्भं निष्काशयति निष्काश्य मांनगर्भ राजतुरश्मा सदृत्यभिमंत्रयते ध्वर्युः स्थाल्याः प्रचरणा पाश्वे तत्समीमासादने प्रोच्यते ॥
गर्भस्यैकं छम धस्ता रवच्छत्य छित्वा स्थाल्यां मेधस्ताद्वांतानतः पश्च पुरोडाशादि । तत्पात्रं समाप्तिकाले प्रचरणापालनं समीपं समाप्तिः । अवदा
नाधिश्रयणानन्तरमुखा सृष्टमेव मेधस्थाल्या मधिश्रयंते । गर्भमुष्मीपं षेणावेष्टयित्वा शामित्रं समीपे निदधाति । ततः शमित्रानुशा
सनादिमिधस्यतत्र स्थाभिघारणाभावः । तत्समीमा णदानं । अवदानवच्छल्या हृदसिरणानो मेधस्थापनं । अवदानामालभ्यतत्समीमेधमलभः ।

95

वरुणवदृनानंतरं मतिमस्थात्य:मचरणामुपस्तारः अभिघस्योंहिः स्रुवेणावदानं प्रत्युपस्तारः अजनामंगः प्रधानहोममनुमतिमस्थान्
यस्यिन्नइति होमः प्रचरणीमंतरापूपाग्नीहतवास्थानेन गत्वा जुहोति। पुंगर्भेपस्पतं। स्त्रीगर्भे पसेतं। किकृति स्रुगभीनेकत्वियये। सो। स्त्री
सुपामंतानि। स्त्रीपुगर्भसमवायेपुवन्मंत्रः। अविज्ञातेगर्भेच। इंहवशायै। माकृस्विष्टकृतः मतिमस्थाना पूर्वेणापूर्पयरीत्यागत्यप्रव
रणामुपस्तीर्य सर्वेमेधमवदायद्विरभिघार्य पूर्ववद्गत्नो गत्वा स्विष्टकृतमनुपरुदस्मइति जुहोति। इदंगर्भाय। ततः समिष्टयजु
रंते घृपुजेक्रामुपस्तीर्यमा स्मी घंगर्भमवधायद्विरभिघार्य शामित्रेप्रथमंशंतिंघगारेषुप्राङ्गिःखन्महतोयस्पेतिर्मत्रेणास्वाहाका
रवर्जितेन हुत्वामहीयौगीस्यागारेभेमाछादयति। इदंमहद्भ्यः। अतिरात्रवाजपेयपार्देमेषीवशापश्चा हिस्त्री स्रुग्गर्भेस
ह्रावएवमेवज्ञातकमनमातन्यायानइतिधूर्तस्वामिनः॥ इत्यनुवध्यायांगर्भसद्भावेप्रायश्चित्तं॥ अथाग्निहोत्रेकूर्चोस
दनोनरकालेहोमात्प्रागाहवनीयशांतेगार्हपत्येआज्यंसंस्कृत्यजुह्वांसंस्कृत्यहोत्वागार्हपत्यंपरिस्तीर्यसमिधमाधायमा
णाउद्दानमथ्यगास्वाहेतिजुहोति। इदंमाणाय। होष्यस्यादितिवचनाच्चहोमादूर्ध्वमिदं। अग्निहोत्रहस्तफल्कत्वान्नेष्मा
देः अासन्नेषुपात्रेषुगार्हपत्यहोमामोकुगार्हपत्यः शाम्येत्तदागार्हपत्यंमथित्वासंस्थाप्याज्यंसंस्कृत्यसोदानः प्राणम

ए म०
२५

प्यामस्त्वाऽऽहेति मंत्रेणाहवनीये समिदाधानपूर्वकं सकृद्गृहीतमाज्यं जुहोति । इदमुदानाय । अत्राहवनीये जागरणे चेत्प्राघ्रापयेन
गार्हपत्य संपादनं कार्यमिति याज्ञिकाः । मथित्वैके त्वन्ये मन्यं आहुः । दक्षिणाग्निहोमात्प्राक् यात्राप्रासङ्गो नरकालं दक्षिणाग्निम
शमे गार्हपत्येनाज्यं संस्कृत्य समिदाधानपूर्वकं सकृद्गृहीतमाज्यं जुहुयाद्गार्हपत्ये जुहोति । व्यानं तु न दहानमथगास्त्वाहेति । इदं व्याना
य । ततो दक्षिणाग्निमाहृत्याग्निहोत्रहोमः ॥ ॥ कृच्छ्रीसादनोत्तरकालं वायोर्वाति सति प्राग्घोमात्सर्वेषां त्रयाणामप्यग्नीना
मुपशमने सत्वरं गार्हपत्यं मथित्वा स्थापयित्वा प्रतिवातं गतायां दिशि प्रतिगच्छेत्तस्यां दिशि आहवनीयं समुद्धृत्य गार्हपत्ये आज्यं संस्कृ
त्य सकृद्गृहीतेन समिदाधानपूर्वकं वायवे स्वाहेत्याहुतिमाहवनीये जुहुयात् । इदं वायवे । तत आहवनीयमत्याधाय स्थाने स्थापने
कुर्यात् । ततो दक्षिणाग्निमाहृत्याग्निहोत्रहोमः । अथ यस्मिन्समये वा पुनर्भवति । त्रयो प्यग्नय उपशांताः तदा तस्मिन् गार्हपत्यं मथित्वा
प्राच्यां दिशि एव आहवनीयमुद्धृत्य गार्हपत्ये आज्यं संस्कृत्याहवनीये सप्त आपुपविशत्स्वप्रमेव तस्मिंसमस्तस्यास्पाज्ञ स्थालीस्थे सेवपानं कु
र्यात् । अत्र सिवप्राप्तिमिति रीतिः सर्वत्र अवगन्तव्यमिति कर्तव्यमेवैषां । न संप्रदायोक्तमग्निहोत्रविकारत्वमिति कर्कप्रातिक कारि
का कारः । वासुदेव तु सर्वं चेदितमग्निस्तत्र यथानुपूर्व करणं । आहवनीयस्य पुरस्ताद्दक्षिणतस्य दक्षिणतः सांशे षसमायना

त्र्यन्तमिति वदन्नप्रक्षनाग्निहोत्रस्य वायव्याहुतैवसिद्धिरिति दर्शयति। विवातेचेदिमंत्रच पूर्वेद्युर्वर्भमंत्रांतरस्याठपदेशात् हुमीमुन्नी
तस्म स्वयंपपानं कुर्यी कूर्वीनि रक्षाति। तदेतद्विकृतमग्निहोत्रं सेवत त्रमायश्चित्ति। तित्याग्निहोत्र सर्वदेवसभिति वदता निन ए
मम्मादिनि रशीवाद्याहेः प्रत्याम्नानानानेन वायव्याहुतिः स्वंपपानंचविकृतमग्निहोत्रमेवातथात्वापस्तंबः। यदि मान्धे
मा कालाहवनीयोनुगच्छेत्गार्हपत्यात्संप्रणीय यदि होमकाले प्राणाउदानमप्यगादिति गार्हपत्ये जुहुयाद्यदि गार्हपत्य उद्गनं
प्राणामप्यगादिति आहवनीये यदि दक्षिणाग्निर्व्यानउदानमप्यगादिति गार्हपत्ये जुहुयाद्यदि सर्वेनुगच्छेयुरग्निमथित्वा यदि
शंवातोवायाऽत्तां दिशमुद्धरस्व वायवे स्वाहेति जुहुयाद्यद्युवे निवातेमथित्वाभिहारं स्थाप्य पित्वा परेणाहवनीयं यजमानउपवि
श्य पिचेदग्निहोत्रमप्रत्याम्नायो भवन्ती निद्रापयन्निति। शतपथभाष्येपि माधवाचार्यैरेवं व्याख्यातमस्ति। अतो विकृतत्वमप
मग्निहोत्रमेवेतद्भक्ष्यितव्यमिति पुनः। धर्जस्वामिभाष्येके विस्मारणउदानद्यसाघा अग्निहोत्रमक्षनाहुतयः पूर्वाहुति
हुन हैदिमाहुतिरिति॥ ॥निवातेवेदिम नपूर्वमाहवनीयसंपादनदर्शनात्समानेसापेन पूर्वेद्युरप्याहवनीयाद्यनुगमादिनि रम॰
मित्तेष्वपि त्वनुगतसंपादनं पूर्वमेव कार्यमिति मार्जिकाः। विमिजिकानंतरमेवत्वन्ये॥ ॥सायंप्रातर्होमस्यकालातिक्रमे २६

निरूढोऽग्नेर्लुप्ति क्रान्ते संस्कृताज्यं चरुर्वा पचेत्। ततः स्रुवेण गृहीत्वा आत्मसमनस्त्वा जुहोति सयथेतिकाण्डिकायां भगवान् [illegible] होमाननिकामे [illegible] संस्कारं यथोक्तं विधिना ततः

आज्यं तत्रोपगृहीत्वा [illegible] प्रायश्चित्तमन्त्रो मनोज्योतिर्जुषतामिति पूर्वकं कृत्वा [illegible] होमान्त्वा यथाक्रमं पश्चात् स्वकाले होमं च विदधीत यथा पुनः आचार्यः एषकल्प

त एवाग्नेन्त्राहवनीयमुद्धत्य मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यमिति मन्त्रेणासंस्कृताज्येन संस्कृत्य गृहीतेन समिद्धाक्षन्नपूर्वमाहवनीये त्वाहुतिं जुहु

यात। एवं मनसेज्योतिषि। अनेन होमविच्छेदे प्रायश्चित्तं भवति। पारस्कराद्युक्तोऽपि यो नाग्निहोत्रादिसारद्विमन्त्रलिंगात्। तत एवं सायंकाले ग्नि

होत्रमहुतं चेदस्तमिते हुत्वा प्राक्प्रातःकाल इत्युद्धातव्यम्। प्रातःकाले तन्त्रेण। प्रातरहुतं चेदस्तमिते हुत्वा प्रातःसायमुद्धरणाद्धातव्यम्। उद्ध

रणकालेति पत्नीसम्मनस्कती। लुप्ते होमत्रये तत्सोमीमासादिषु त्रिषु तथाग्रयणादिषु [illegible] भवेत। इति कात्यायनः। तथा च

मानवे। यस्याजस्रविच्छिद्येताग्निः [illegible] होमान्हुत्वा अग्नये तंतुमते अष्टाकपालं निर्वपेदपि वा पूर्णाहुतिं हुत्वा नाविद्येत होमस्तापं हो

मेन प्रतिपद्येतेति। तथा चापस्तम्बः। यस्याग्निहोत्रं विच्छिद्येत [illegible] अग्नये तंतुमते अष्टाकपालं निर्वपेदिति। आथर्वणमं

त्रे। अथ यस्याग्निहोत्राहुती पेहोमकाले विच्छिद्येत [illegible] अग्नये तंतुमते अष्टाकपालं [illegible] निर्वपेदिति। १०। दशमी

कंडिका॥ ॥ सत्रंकर्मीणामीति सं [illegible] दैवान्मानुषाद्वा कारणात् [illegible] विश्वजिता [illegible] दक्षिणानयज्ञात॥

अत्र परमेष्ठिन [illegible] काला हुतेरभावः। विशेषविधानेन सामान्यबाधनात्॥ ॥ पक्षि [illegible] देवान्मानु

षाद्वा कारणाद्यदि समाप्त एव सत्रे उत्थानं जायेत [illegible] समाप्य पिण्या [illegible] तदा सोमविभज्य सोमो [illegible] सं

र्वं साक्षात्सांङ्ग्यं ष्वम्म स्तुतं सामाहि कीं विभज्यात्मीं पपृष्ठ्य त्क्तोनैनैव पर्वं सत्रीके नैच विश्वजितातिरात्रेण सर्ववेदसदक्षिणेन सर्वपृष्ठे
न यजेरन् सर्वपृष्ठत्वादत्र ज्योतिष्य आम्नाय गत्येन सर्ववेदसदक्षिणत्वाद्यज्ञ ज्योतिष्टोमान्न बंधात्स्त्रेभत श्रुद्व सानीपाच। सोमक्र
97 यणानंतरं क्रियमाणा विश्वजिति सोमक्रीता सान्निकं सोमं तन्न धीमि श्रयेत। तथा चापस्तंबसूत्रं विश्वजित्स सस्मिन्सुक्रीते सान्निकं सो
ममच्छाधिश्रयेत। तथा चापस्तंबसूत्रं विश्वजित्स सम्मिपिसर्जेपुरिति। सत्रार्थं दीक्षितस्य समाप्यो त्थाने विश्वजितः श्रवणादहं दी
ने दीक्षितस्यो त्थानेनेदं माप श्रितं। उत्थान निमित्तत्वाच्च पार्वतो समाप्य उति वृति एको होव हवो वा तेमसर्वपृष्ठ्य कर्त्यो विश्वजितिं
कुर्वंति चेत्सामस्तुत्थाननिमित्तं दैवनिबंधनो त्थानस्य निमित्तत्वान्नकामा इति ष्टत इदं मा पश्रितं। नउक्तं सत्रोत्थे स खलु विश्वजिन्नका
मा इति ष्ट तः स्याद्यत्रेत्येनं समस्त्रिणो वा धारत्व त्र वा भयज्यो विलोपः स्यात्। यत्रैवं नतड्यो व्याधिस्पर्शे येनातः सत्रप्रापणात्तुके
नतेउत्थापेत्यादि पुनंचैतत्। कोह्यन्यत्र शाखाचष्टा नमागीकृत्यतदंगं शिष्टविगर्हितमकारणमेवाशीकुर्यादिति। सोम एम०
क्रीते अक्रीते वा धावाप्रवृत्तमात्रस्यो त्थानेनेदं माप श्रितं भवति॥ ॥ अग्निष्टोमादौ पवमानार्थसमन्वारब्धानां गच्छतामध्वर्यु
दीनां मध्ये दक्षिणाहानात्माकुमातः सर्वे न प्रयुज्यतामसोनुं सकाशात्पच्छिद्येत विसृष्टो भवेत्। तदा तं भास्वं यजं दक्षिणा दा ९७

नवर्जितं समाप्य तस्य यज्ञस्य प्रज्ञप्तिर्वाणाग्निष्युनः करणं पद्युद्गातापुष्क्रियारदक्षिणांतेपत्नमिह्वातेनपुनर्यजेततत्रतद्द्याद्य
न्मह्यस्मिन्द्वासंस्कारितिशाखांतरेश्रूयतेत्वात। अत्रवादक्षिणा क्रतौ गदक्षिणाहोमाभावः। इत्तविग्दक्षिणाद्दिस्यत्तिरिक्रमनस्सर्वभव
ति॥ ॥तथाचकारिकाकारः। अदक्षिणेक्रतौनम्पुर्होमादक्षिणासंज्ञिकाः। गमनं तु भवेदन्यथोद्गतारेरुगच्छतो। उद्गे गमन
मीक्षाच भवेदात्रेयदक्षिणा अतभ्रदक्षिणामंथ्योरनादाने भवेदिदेति। परिःमात्तः सर्वेनमाध्यंदिनेवा प्रस्तोतुविच्छिद्यते। प्रतिप्र
स्थातुः सकाशात्स्थप्रवेत। तदा ब्रह्मशेवंदत्वा पुनः प्रस्तोतुरेवैकस्य पुनर्वरणं कुर्वीत। स एव पुनर्वरीतव्य इति षड्विंशब्राह्मणे
वैरदत्वापुनर्दर्शनात। परिमात्तः सर्वेनप्रतिहर्तासमन्वारब्धउद्गातुः सकाशाद्विच्छिद्यते तदा तस्मिन्नेव यज्ञे सर्ववेदसं दक्षिणा
देयं। वेदोधनं सर्ववेदः सर्ववेदसं सर्वधनमित्यर्थः। तच्च कृत्स्नं पर्यन्तपादिष्टमतिरिक्तं। अन्यथाक्रतुमसमाप्य सिद्धं। अनीजानमेव
दक्षिणामुद्दनुकृत्वा तृतीयसवने आर्भवपवमानार्थं गच्छतामतिहर्तुरपच्छेदे अनादिष्टमेवकालादूति पुरःसरं भवतीत्यस्य
नुक्तत्वात॥ ॥यद्युद्गातृप्रतिहर्त्रोर्युगपदेकस्मिन्काल एव विच्छेदो भवति तदा प्रायश्चित्तयोः परस्परं विरोधादेकत्याभवति।
उद्गात्रपच्छेदनिमित्तंवाप्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तं वा प्रायश्चित्तं कुर्यादिति। यद्युद्गातृप्रतिहर्त्रोः क्रमेण विच्छेदो भवति पूर्वमु

९८

द्गातुः पश्चात्प्रतिहर्त्तुर्पतितं वा तदा पक्ष पश्चाद्यच्छिन्न उद्गाता प्रतिहर्त्ता वा तं निमित्तं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ततश्च पदं जपति द्वि
मादौ पूर्वामुद्गाता विसृष्टः पश्चात्प्रतिहर्त्ता तदा तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वस्वं देयं। यदा च पूर्वं प्रतिहर्त्ता पच्छिन्नः पश्चादुद्गाता तदा
नरस्य निमित्तस्य बलवत्त्वात्प्रयोगमदक्षिणं संस्थाप्य पुनराहारस्तस्मिन्नेव सोमस्य पुनः करणं तत्र च सर्वस्वं दक्षिणा। तत्रेद्धा
यत्सर्वस्मिन्नर्धे स्यादिति वचनात्॥ ॥द्वादशाहाव्यहर्गणे यस्मिन्नहनि यस्यां सुत्यायामुद्गातुरपच्छेदो भवति। तदैवैकम
हरदक्षिणं संस्थाप्य तस्यैकस्याह्नः पुनराहारः पुनः करणं भवति। न सकलस्याहर्गणस्य। प्रतिहर्त्तुरपच्छेदे तु तस्मिन्नहनि सर्व
वेदसं दानं॥ ॥सोमयागे दीक्षितस्य पत्नी यदा रजस्वला भवति तदा दीक्षारूपाणि परिधानवस्त्रान्तरीयं शंकुमेखलो
ष्णीषादीनि स्मृतिशुद्धानि कृत्वा स्वगृहे स्थापयेदिदध्यात्। अत एव निधनोपदेशात् केशानां तेषामेव वाससः प्रभृतीनामुपा
दानं। पत्नी च यावत्तत्कालं लोहितं स्रवति तावत्तत्कालं शालासमीपे सिकतासूपविशेत्। सायंकाले चास्तमयात्प्रागारभ्य
नक्षत्रदर्शनपर्यंतं सिकतासु तिष्ठेत। प्रातःकाले सूर्योदयादारभ्य सूर्योदयपर्यंतं सिकतास्ववतिष्ठेत। पत्नीव्रतदु राम०
ग्धापानं नाहं न व्रतमपोह्य हविष्यमश्नीयादित्यापस्तंबवचनात्। अन्तो व्रतदुग्धं धुक्ष्वेति प्रैषः॥ सुत्यासु मध्ये दिक्षमी ९८

यंरजस्वलापत्नीसिकतासुप्रविशेत।संधिवेलेयांनिद्रसिकतास्वा।अत्रमार्जालीयसमीपेपश्चिमतंकृत्वातन्मध्येसिक
तासुसंनावस्थाने।पूर्वंचशालासमीपस्थितिधूजीस्वामिनः।रजस्वलाहंवीषिनावेसेर्नेनांनचस्पर्शेनापदिप्रमादाद्रजस्वलाग
र्हपत्यादीन्स्पृशति।तदाग्निनाशःस्थानग्नीन्पारित्यज्यपुनराधानपमहाभारतोक्तासुवीष्टिःकर्तव्या।उत्तरवेदिकाग्नीध्रीयशामित्रमव
र्वधिष्णीयानामग्नीनांस्पर्शेस्पृष्टाग्नीन्परित्यज्यस्वस्वपानितउत्पाद्याग्नविष्टिहोतव्यं।अल्पोपहतोतुपसमिंधनं।तथाचापस्तंबः।
यदिहविःप्रोक्षेद्धाग्निनपज्ञेनपजेनपुनस्त्वादित्याज्यमवस्वसमिधवतामितिपुनरग्निमुपसमिंध्यादेवंसर्वेषुगमुपघातेष्विति।
उपसमिंधनंचसमिंद्धस्याग्नेःपुनीरिंधनंप्रक्षिप्यप्रदीपनतं।एकादशांहविःप्रोक्षणादयहणांपर्पेष्वाणांदूरूपलक्षणार्थं।चंडालमहा
पातकिरजस्वलाव्यतिरिक्ताप्रपतनस्पर्शेचोपसमिंधनं।द्वादशमलोपघातेच।केशकीटश्वमार्जारनकुलमर्कटध्वंक्षताखुपुरीष
सिक्तेष्वोपहतेषुच।ग्नद्रस्पर्शेवोपसमिंधनं।चंडालमहापातकिस्पर्शेपुनराधानं।रजस्वलास्पर्शेतत्कं।मूत्रपुरीषसंसर्गेविशेष
माहवोद्धायनः।अग्नेमध्यस्पर्शेनेसमारोप्यमथित्वापवमानेष्टिरिति।सूतिकाशवस्पर्शेत्वाधानमितिकेचित।अग्नेत्तुएवंसर्वेष
मुपघातेष्विति।वचनादुपसमिंधनमेवसर्वत्रकृपीदित्याहुः।आपस्तंबसूत्रकारिकामाष्या।अत्रकारिकाकारः।हिंसितस्यपराप

११ नैकर्ममध्ये रजस्वला। समाप्याद्दहः कर्मपातिर्यज्ञकर्मणः। यजमानस्याव्यांधश्च न निद्रादिकं भवेन्न। आत्रिरात्रान्न कर्तव्यं तत्कर्मी
न्नधिकारतः। नत्वत्र वचनं यद्यन्नि येष्वां पन्न्यतिक्रमेइति। यज्ञांरजस्वला यांसूतिका यां वा मार्ख्यकर्म क्रियत एवेति। गदाधरः
तथा च त्रिकांडमंडनः। रजोदोषसमुत्पन्ने सूतके मृतकेपि वा। नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात्काम्यं कर्म न किंचन। आधानं पुनराधान
पशुः सौत्रामणि तथा। चातुर्मास्यानि सोमश्च काम्येष्टयाग्रयणक्रिया। न्यकाम्यान्यपि नैतेषु सूतकादावनुष्ठितिः। मक्रान्तेष्वपि चै
तेषु सूतकादिसमुद्भवे। कुर्तव्यामिवं वृत्ता निश्चारिता मध्याशेषतः। इति। चातुर्मास्ये प्रवृत्ते वैश्वदेव पर्वणापागरूने वरुणप्रघा
सादिष्वेना स्वेष्वपि रजोदोषादि निमित्तजा तेनानिकर्त्तमार्त्यं वेति धर्तस्वामिनः। अतः मारब्धस्य सूतक रजोदोषादावप्यनु
ष्ठानमेव युक्तं। यशोक्तो मेव विशेषो यज्ञपार्श्वे। यदि पत्नी भवेत्तत्र शुद्धा वापि रजस्वला। यजेत पूर्ण सोमेव कुर्यान्निपत्नीं तथा
इति पुनराधानं मातृपूजनपूर्वकं। स्याल्यां जेत्र रशीन त्रयोनिः सैवीन्नरस्तथा। आधमानं नं स्वेस्माइज्ञो यज्ञाकर्येचन। मणि
कादिन्न कर्तव्यं मध्ये विद्रोषो भवीस्ति। आधाननागारणादुङ्कन स्यानं त्रैवस्तूतकं। मणिकारादिपि न कर्तव्यं कुर्यादेकादशेहनि। वैद्य श्म०
यन मताद्दैवभरद्वाजमतादपि। कोत्यापनः। नमंजेस्तुतके कर्म ब्रह्मचारी स्वयं क्वचित्। नदीत्याग्निर्यज्ञेनक्र श्राद्धिन यश्च ९९

रत्नपितृर्यपि म्रेते तेषां दोषो भवति कर्हिचित। आशौचं कर्मणोंते स्यात् त्र्यहं वा ब्रह्मचारिणः। एषां ब्रह्मचारिदीक्षिततपस्विनां कर्मणां
तेपञ्चतपो ब्रह्मचर्यावसाने आशौचं षष्ठ्यात्कंरःशरण आदिकं। एतच्च दीक्षिततपस्विविषयं। ब्रह्मचारिणस्तु त्र्यहमेव। वा शब्दः प्रथम
पक्षनिवृत्तौ। तेन पित्रोरपि मरणे त्र्यहमेव। पराशरमनुः। आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात्। समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचि
र्भवेत्। आदिष्टी ब्रह्मचारी। स्नानमात्रं तेषां भवत्येवात उदककाल्पिकायां। वृत्ता नाम व्रतिनामन्यत्रिणां ब्रह्मचारिणां। दीक्षणीयां दीक्षि
ता नां यज्ञियं कर्म कुर्वतां। यावदेषामुपाधिः स्यात्तावदाशौचमत्र हि। स्नानं स्यादृत्विगादीनां आशौचं स्वस्वकर्मसु। व्रतादिषु मा
द्वेष्यन्तरा मृतकादिपाते मारब्धमात्रकर्मणो आशौचाभावः। अन्यकर्मस्वाशौचमस्त्येव। तदाह विष्णुः। व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे
होमेर्चने जपे। प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकं। सूतकमिति मृतकस्याप्युपलक्षणं जातकस्यापि। सूतके तु मुमुक्षन्नेत्स्मा
र्त्तकर्म्मकथं भवेत्। पिण्डयज्ञं चरुं होमं मसगोत्रेण कारयेत्। बृहस्पतिः। सूतके मृतके चैवाप्यशक्तो श्राद्धभोजने। प्रवासादि
निमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत्। पुलस्त्यः। संध्यामिष्टिं चरुं होमं स्नानं चैव समाचरेत्। नान्यजे सूतके वापि त्यजनाच्छेदश्च द्विजः।
नित्याग्निहोत्रादीनि तु स्वयमेव कुर्यात्। तदाह पारस्करः। नित्यानि निवर्त्तेरन्वैतानवर्जे शालाग्नौ चैके न्यएतानि कुर्युरिति तथा।

शिवविष्ण्वर्चनं दीक्षापस्माग्निपरिग्रहः सूतके कर्माणि कुर्वीत स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात्। कात्यायनः। सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधी-
यते। होमः श्रौते तु कर्तव्यः शुष्कान्नेनापि वा फलैः। श्रौते त्रेताग्नौ। शुष्कान्नं तण्डुलादि। जाबालः। जन्महानौ वितानस्य कर्मत्यागो न
विद्यते। शालाग्नौ केवलो होमः कार्य एवान्यगोत्रजैः। जन्महानौ जननमरणयोः। वितानं श्रौताग्नयः। शालाग्निः स्मार्ताग्निः। विता-
नाग्नौ सूतकाभ्यंतरे यजमानेन शुचिवदशावद्धोमः कर्तव्यः। शालाग्नौ विशेषमाह शालाग्नाविति अन्यगोत्रजैरेव कार्य इति
त्यर्थः। तत्रापि। एकाहाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वित इति वचनादेकाहानन्तरं स्वयमेव होमः। कर्तृप्रवृत्तिशुद्धिरत्रोक्ता। जाबालः।
उभयत्र दशाहानि सपिण्डानामशौचकं। स्नानोपस्पर्शनाभ्यामाद्यग्निहोत्रार्थमर्हति। उभयत्र जाते सूतके मृते च। स्नानोपस्पर्श-
नाभ्यामाद्यात् स्नानाचमनाभ्यां साग्निहोत्राधिकारी भवतीत्यर्थः। तथा। स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके। श्रौते कर्मणि तत्का-
लं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात्। मनुः। न वर्धयेदघाहानि प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः। न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत्। अस्या-
र्थः। येषां स्वकर्मनिष्ठायामत्यन्तमभ्यासः कर्माशौचमुक्तं ते राज्यस्यादिना स्वकर्महीनद्विजवद्दीर्घकालमशौचं न कर्तव्यमित्यर्थः। राम०
प्रत्यूहेन्निरासः। तेनाग्निक्रियामवश्यं कुर्यादित्यर्थः। प्रकारान्तरमाह न चेत्यादि। अग्निहोत्रहोमासामर्थ्येऽग्निहोत्रिणो १००

100

होमकरणोपत्राद्धिरपि श्रुतिविरोधे समर्थः। ब्रह्मपुराणेऽपि। गृहीतमधुपर्कस्य यजमानाश्च ऋत्विजः। पश्चाद्दाशौचं पतितं न भवे
दिति निश्चयः। तद्वद्दृष्टीनं दीक्षितस्य त्रैविद्यस्य महामखे। स्नानं तावभृथं यावत्तावत्तस्य न विद्यते। कुर्वतां याज्ञिपं कर्म पात्रिकाणां
तथैव च। पर्वहोमेषु पद्माद्यैर्या कालउपस्थिते शुक्लान्नेन फलैर्वापि यजेत्तां च यथाक्रमं। प्रायश्चित्तेन येन स्मार्त्तं तु मन्त्रा
द्विनाविना। अग्निहोत्रस्य लोपस्तु तस्य नित्यागवश्वरा। नैत्यके नाविनापेन शालाग्नावपि जापयेत्। वन्हेर्विनाशस्तु कुर्यात्म
तर्हि मासिकं स्वपाकेश्वरि तस्रुवाकं भिक्षुकस्तत्पर्वहोमकं। कर्मनैमित्तिकानां तु कुर्वीत स्वयमेव हि। काम्यानि नैव कुर्वीत न चापि
नापि कारयेत्। स्नानं प्रतिग्रहो वापि यजनं पितृतर्पणं। काम्यहोमस्तथा यादृग्दानं च यज्ञप्रवर्तनं। आवश्यकानि कर्माणि वैश्वदेवी
यमष्टकाः। आशौचे स्वेनिषिद्धेन तु कर्तव्यास्तदनंतरं। अत्र च श्राद्धवर्ज्यादीनां कर्मणामाशौचे व्यतीते कर्तव्यतोक्ता। अतो यद्धि
तानि श्रेरणां स्मार्त्तेपि तु पिंडपितृयज्ञश्रवणात् कर्मपि पूज्यादिकं नित्यहोमः अकार्य एव। सूतके तु स मन्त्रं स्मार्त्तं कर्म
कर्यं भवेत्। पिंडयज्ञं चरुहोमं च सगोत्रेण कारयेदिति जातकर्णस्मरणादिति तत्परमेव। अत्रापि चरुहोमशब्देन पिंडयज्ञ
पूर्वभावि पर्वहोमः। पिंडपितृयज्ञसहपाठात्। पर्वे श्रुः पितृभ्यो यज्ञं निरूप्य मातृ ईश्वम प्रततत्र इति पिंडपितृयज्ञप्रसाद

101

पागयोः यास्मात् विनाभावेन कर्तृत्वतासंबंधाद्वपक्षादिहोमस्यमंत्रस्य । न त्वेरितस्तु वाकस्पिकु हतेपर्वहोम कमिति ब्रह्मपुराणा
न्तरोक्तत्वात् । पर्वहोमग्रहणं पक्षादिहोमस्याप्युपलक्षणं । पर्वहोमेषु पक्षादेर्यागकाल उपलक्षिते । प्रधानाग्नेन फलेवी
यपज्ञत्वस्य यथाक्रममिति ब्रह्मपुराणोक्तत्वात् अतश्च पर्वहोमेषु प्रधानाग्नेन पक्षादियागोफलेः सपंपजनामाशौ
चाभावं च हात्वा त्वस्मालाशौचिका । पितृत्वेन तिब्रह्मपुराणात्त्कर्णवामपो । विरोधः । प्रातर्वत्वेनापि ब्रह्मपुराणो
क्तमभिप्रेत्ये वचेतानेपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिवादनादिस्फकं वैतानाः श्रौताग्निसंबंधाः उपासनाः स्मार्ताग्नि
संबंधाः क्रियाः कार्याः । कुतः श्रुतिचोदनात् । यस्माद्वैतानाः क्रिया ब्रह्मपुराणादेशात्लेखु श्रुतेस्तेवश्य वर्णामात्रेणो वाच्य
भ्रमापेक्षया श्रुत्यावेत्नौपासनाः सायंप्रातर्होमपिंडपितृयज्ञपर्वपक्षादियागहोममंत्रतन्त्रमस्यादिमाप्रश्चित्तहोमश्च याः
कर्तव्यत्वपाचोदिताः अतस्ता एव कार्याः । नत्वावश्यिकमीधाः । तथा विज्ञानेश्वरेणापस्मापंहोमादीनामसकर्तव्यमिद्धांति
तं । तदपि वैतानेपासनाः कार्याः होमंतत्र कुर्वीत प्रधानाग्नेन फलेन वा पंचयज्ञविधानं न च न कुर्यात्सूतजन्मनोरित्याग्निजे राम०
तक्रियाप्यांकुर्यात्राजहोमादिकस्य यमिति ब्रह्मपुराणवाक्याद्विनिरस्तं । यत्तु सूतके मृतके चैवाशक्तौ श्राद्धभोजने । प्र १०१

प्रवासादिनिमित्ते पुत्रादयो गृह्यपर्येरिति गृहस्य सन्निवासे त्वत्र प्रकृतत्वं निमित्ता निविवर्तेरन् वैतान कर्मशालाग्नौ चैवैकस्मिन्
एतानि कुर्युरिति पैठीनसिवचनपाक्षिकमस्य कर्तृकत्वं होमस्य न ह्येतं तत्र कुर्वीत शुष्कान्नेन फलेन वा। तथा शुष्कान्नेन
फलैर्वापि यजन्तां च पश्चात्समिति स्वपं होम निमित्त शुष्कान्नफलमतिरिक्त होमविषयमित्य विरोधः। यत्तु स्मार्तकर्मपरि
त्यागो राहोरन्यत्र सूतकइति पूर्वोक्तं। तत्र संध्योपासनादिस्मार्तकर्मविषयं श्रौतकर्मणि तु कालेस्नानं शुद्धिमवाप्नुया
दिति श्रौताग्निसाध्यकर्मणि स्नानेन शुद्धिमतिपाकमुत्तराई च स्मार्ताग्निसाध्यकर्मणो पूर्वपक्षत्वात्। तस्यापि सूत
के स्वपं कर्तृत्वविधानात्। श्राद्धभोजनेपि होमे स्वपं कर्तृत्वमाह दक्षः कृत्वा पि वैश्वदेवो गो पश्चाद्भुञ्जीत द्विजः। तत्र संध्यामुपासी
त जपेच्च जुहुयादपि। श्रद्धया तुमं त्राहुतिमन्त्र संकल्पमात्रं दशकृत्वस्त्वाचमनं दशकृत्व इमसूपिवेद्विमनेना क्यातेन सर्व
मतत न तु गायत्र्यैतस्मिन्ना। तदेवं प्रसङ्गं सोपयोगं किंचिदुक्तं॥ ॥ अथ प्रकृतमुच्यते। विवाहात्त्रैरात्रे दक्षिणा चतुर्थे हनि स्मि
स्नातक स्नानानन्तरं गोमूत्र मिश्रेण गोरोदकेन तां रजस्वलां स्नापयित्वा वाक्षः पौराणादिसंनिपत्योपकारकं कर्मकरोति
तत्रापि क्रमः। चतुर्थेहनि पत्योरपानन्तरं रजस्वलाः स्नानं। पश्चाद्गोमूत्रमिश्रेण गोमं सुदकेन प्रतिस्नातवारिमेला

नं। कालाहृतिहोमः। अनौपविकं वह्न्युपीक्षणं। उत्तरीयधारणं। शाखाप्रयावृन्दं। होत्रुणीपानं भवति। असांनिपातिकत्वात्। कु
शास्तरणं। नवनीतेनाभ्यंजनं। अञ्जनं। पादवंदनं। अंगुलेनं चमाक्रासं। विसर्जनं। अंगुष्ठेन सहितयोः स्पर्शः। अपेशाव
प्रवेशनं। मेखलाबंधनं। नीवीकरणं। शिरोवेष्टनं। शंकुवंधनं। कवउपरिलल्लाटे पास्पर्शनं। नभ्युल्लेखनं। असांनिपाति
कत्वात्। याज्ञवल्क्यः। उपनिबद्धेषिता नाचपञ्चकर्माणि कुर्वतां। सत्रिंशीति ब्रह्मचारिरात्वग्रह्य विद्वांतथा। सांनेविवाहेपरेच
संग्रामे देशविप्लवे। आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते। कारिकायां। यावद्देवदेवोपमुपाधिः स्यात्तावच्चाशौचमत्र हि। स्नानं
स्याद्यत्रिगाहीनं आशौचं सांसकर्मसु। अतिदीक्षितस्यापि ज्ञातिमरणे स्नानमात्रं भवति। आशौचं मुदकदानं च यज्ञसमाप
नेनन्तरं भवति। अतो दीक्षितस्यापि ज्ञातिमरणे स्नानमात्रं भवति। आशौचमुदकदानं च यज्ञसमाप्त्यनन्तरं भवेति। अतो ज्ञाति
मरणास्पृश्यस्पर्शनादिनिमित्ते स्नानअप्स्वेउदकाभ्यवायं विनेव स्नानं कृत्वा पश्चाद्दोमंत्रमिश्रेणामदंस्तुदकेन स्नात्वा
कालाहृतिपूर्वकवासः परिधानादिसांनिपातिकं कर्म कर्तव्यं। मृत्यामुमुष्टिविसर्गान्ता नां संस्काराणामप्यन्ताना मपि स्ना
नानंतरं पुनः करणं भवत्येवेति। पाञ्जिकाः। एवमेतां मपायामध्ये प्रमत्तापाः पत्न्याः दीक्षा रूपाणि निक्षेपत्याः दिसर्वं रजस्वला

एम० १०२

102

कल्पवन्ति। इयं तु विशेषः। दशरात्राद् ऊर्ध्वं प्रमत्तवदिनोद्वृका दर्शेन्निरस्तानाहिकमेव भवति। अत्र श्री अनंतयाज्ञिका माहुः। वे
दीसमीपे स्वस्तामुत्तिकवा स्वासनं तथा। पापाभावादेतो व्यास्यास्तिशेषिति विधिस्तस्येति। यदि दीक्षितदीक्षापत्नमानः स्वमाध्या
यनिं दितमनिष्ठस्तच कं स्वप्नं पश्यति तदा कालाहुतिवाचनपूर्वकं पर्णीवस्नेऽ स्वप्नादिसमुमंत्रं जपति। दीक्षितो रेतस्कंदने
जाते कालाहुतिवाचनपूर्वकं यो मे घ्यं पयसर इति मंत्रेणाऽरेतः स्कंदनमद्भिरुपसिंचेत्। उदकं चेत्तरेत्तदा कालाहुतिवाचनपूर्व
कं उदन्वतीर्विलंघतेति मंत्रेणाऽनीर्येमाणामुदकमभिमंत्रयते। यदि दीक्षितं स्नापाभिधा वर्षेति। तदापि उदन्वतीर्विलमिमनेने
वमंत्रेणाऽशरीरस्थं वर्षोदकं स्वयमेवाभिमंत्रयते। कालाहुतिवाचनपूर्वकं॥ यदि दीक्षितो मेध्यमेध्यं पापिष्ठमन्त्रेणा बा
दिकं पश्यति तदा कालाहुतिवाचनं कृत्वा अबद्धं मन इति मंत्रेण पूर्वमुपतिष्ठते। यदि दीक्षितः अपत्रपूर्वकं स्वरेद्दा हृषिं
निः ध्यात्पश्यति तदा आज्यं संस्कृत्य आसाद्य कालाहुतिवाचनं करोति। ततो अध्वर्युः सकृद्गृहीतमाज्यं स्रुक्का गृहीत्वाहवनीये पा
स्तरणासमिदाधाने कृत्वाहद्भिया ऽह्योह्य स्वाहेति जुहुयात्। यदि दीक्षितो निष्ठीवेत्। मुद्गुहं स्लेष्माद्विवलातप्रथ त्वं न
निरस्येत्। तदा कालाहुतिवाचनेन आह्वा करोति। ततो अध्वर्युः सकृद्गृहीतमाज्यं परिस्तरणासमिदाधानपूर्वकमाहवनीये वी

मन्त्रामभ्यो ऽद्भ्यः स्वाहेति जुहोति॥ यदि दृष्टो ग्नितोऽश्मेव हतिशोपनं तर्स्मिन् गच्छेत् । तदा कालाहुतिवाचनेन स्त्राकोरोति । अध्वर्युः
सकृद् गृहीतेनवाप्यंवस्वाहेत्याहवनीये जुहोति॥ यदि दृष्टो ग्नितस्य शरीरे प्रविशेत्ता जायेत । तदा कालाहुतिवाचनंततं अध्वर्युः सकृद्
गृहीतेनतपस्याभ्यो ऽद्भ्यः स्वाहेत्याहवनीये जुहोति॥ यदि दृष्टो ग्नितो हिवामध्यान् निद्रां कुर्यात् । तदा कालाहुतिवाचनानंतर
मध्वर्युः सकृद्गृहीतमाज्यं प्रजापतये स्वाहेति मंत्रेणाहवनीये जुहोति । स्मार्तमपि द्विवा स्वापनिषेधस्तेनि क्रमनिमित्तं प्राय
श्चित्तमत्र भवति॥ यदि दृष्टो ग्नितश्चर्वस्तु वियोगपुत्रमरणादिदुःखनिमित्तमश्रुपातं कुर्यात्तदा ब्रह्मकर्तृकं कालाहु
तिवाचनानंतरमध्वर्युरिमाभ्यो ऽद्भ्यः स्वाहेतिमंत्रेण सकृद्गृहीतमाज्यमाहवनीये जुहोति । अत्र ग्रान्तम्भत्त्वमपि भवतीः
तिकारिकायां स्नेत्तियाज्ञिकाः॥ दृष्टो ग्नितो यदा वमति तत्र दाउग्धं पीत्वा पुनर्वमनं कुर्यात् । अथवा दृष्टं पीत्वा पुनर्वमनं कु
र्यात् । तत्र कालाहुतिवाचनानंतरमध्वर्युराहवनीये सकृद्गृहीतमाज्यं वीभत्साभ्यो ऽद्भ्यः स्वाहेतिमंत्रेणाजुहुयात् । इदं वीभ
त्साद्भ्योहभ्यः । पश्चात्स्वप्तेषु निमित्तेष्वेतान्येव नैमित्तिकानि दृष्टो ग्नितया विशेषात् । मंत्रवर्जं सूर्योपस्थानं । सोमवम
नमध्ये पश्चिराणामत्र पाषादि हस्तावरो कृते कालाहुतिः वाचनं च । ततोऽध्वर्युः सकृद्गृहीतमाज्यं पानुधानइति मंत्रेणा

103

राम० १०३

हवनीये जुहोति। इदमग्नये। ततोऽवशिष्टस्य चमसस्योत्तरपूर्वदेशमनदिग्राश्रितेऽवपरवे होमः प्रजापतये स्वाहेति मंत्रेण। ततस्तस्य
चमसस्य पुनरुन्नयनं। अभ्युपाकृतानं सपाकृतचमसमात्रसाधारणमिदं मापश्रितं॥ नाराशंसमनद्यतिरिक्तं वा चमसे
ऽभक्षिते सदसो मध्यात् निःकाशि। तच्च परास्तो त्रसो पाकरणां श्वांत्साहानन्तो वा क्षिपतेन द्रासचमसे मध्याद् निःकाशिते
ऽभ्युपाकृतं इदमजेत। तदा पूर्वकालाहुति होमो वाचनं च। ततोऽभ्युपाकृतचमसमुसंयोगनिधापाधर्षण्यादहवनीये समिदाधान
पूर्वं सकृदहीतेनाज्येनाहुतिं जुहुयात् अग्नआयाहि वीतय इति मंत्रेण। इदमग्नये। आज्येनाभ्युपाकृतस्य जुहुयादिति तो द्यश्र
वणात्। तथाच शांखायनः। हिरण्यगर्भ इत्यभ्युपाकृते चमसे जुहुयाद्वषट्काराच्च निर्हरेदिति। तेनाभ्युपाकृतस्य चमसस्य
स्य सदसो निःकाशनमुत्तरीयेणान्येन वाच्छाद्य कार्यं॥ अथ वाभ्युपाकृते चमसमुसंयोगनिधाय धर्षणिहिरण्यगर्भ इत्यनेन
ऽग्नीध्रस्य वा आग्नीध्रीये सकृदहीतेन समिदाधानपूर्वकाहुतिं जुहुयात्। इदं प्रजापतये। कस्मै इति वा। तथा चएतितृ
णापनीयानामधपूर्णां सत्रं। यस्य चमसोऽभ्युपाकृतः स्यात् स एनमुत्तरसिंचावच्छाद्य पूर्वया द्वारा सदसो यनिहृत्य पुरस्ता
दाग्नीध्रीयस्य निधाय जुहुयादिति। तथाच मसं वात्तं। आज्येनाभ्युपाकृतस्य जुहुयादित्युक्ते किमन्यदा स्याहुते

एवमतीपालेति। नेतास्पुपाकृतमप्रमहर्तां। ततस्माप्यापन्नं नाशं शास्त्रेत। स्नमस्त्रेत्महालनमितिपश्चाविहितं कुपारस्य
थाचली गार्ह्य। मदृशसाम्भुपाकृते चमेक्षितिशिको हिरण्यगर्भ इति द्वाभ्यां जुहुयादिति मानवे च। सदृग्मि चेद्व्रमसमप्रक्षा
कुपीड्गिरण्यगर्भ इत्याग्नीध्रीये प्रत्ययोहुतिं जुहुयादिति ॥ एकादशीकंडिका। हुतस्य सोमस्य ग्रहचमसादिस्थस्याभक्षि
तस्याहुते न सोमेन सहसंसर्गोसति। स्रहुतस्य वा ग्रहचमसादिस्थस्य हुतेन ग्रहचमसादिस्थेन सोमेन विंडपातो न्यपनादि
नासंसर्गे जाते तत्कालमेव काल्याद्रुनिवावनेकृत्वा आहवनीयाग्नेः। एकाशादेकं प्रष्टं हृत्वा लाहित मगार्हो मममर्थेद
क्षिणास्यां दिशि परिधीनां मध्येन समीप एवरूपकूलानि धापर। ततः सोन ग्रहचमसादिस्थं तत्संसृष्टसोमं तस्मिन्नथ कृते
गोश्च युञ्जुहोति। हुतस्य चाहुतस्य चेति मंत्रेण। इद्धमिंद्राग्निभ्यां। ततः एवमेव च कृते स्वाहेतिहितोया मारुतं जुहोति।
इदं न कृते। ततः संसृष्टसोमस्य तद्देवपथाधिकारं भक्षणं। प्रायश्चित्तहोमकर्तृत्वादध्वर्योश्च। तत्र भक्षमंत्रविशेषः। माय
जमानं तमा विशदिति। ततः संसृष्टस्य ग्रहचमसादेर्यथाविहितं ग्रहणमुन्नयनं वा कार्यं। कांडके। हुतमाहुतो सोमोपी रा॰म॰
तो वा संगच्छेयातां यत्र स्महि स्थ इति द्वाभ्यां वहिष्पारिधं गारोऽश्मनं निनयेदिति॥ मानवे च। यदि हुता हुतो पीतायीतौ वा १०५

सोमोंऽशुं संक्षेपात्तं मतः परिधिभागाद्दक्षिणापोत्सृज्य तस्यैवेति जुहुयादिति। नाराशंसेषु विशेषः। शांखायनेनाभ्युन्नीतं नाराशं
सहुताहुतस्यांशं पत्नीशं ततः परिधिभस्मनि जुहोतीति। अत्र भस्मनि होमो विहितः। होमाभिषवरूपाणि मित्तमाकस्मादध्वर्यो
र्नाराशंसस्यापि भक्षणावचनात्॥ यदा ग्रहश्चमसादिस्थः सोमोऽपरि देवो वर्षति। वर्षाम्बुभिश्च सोमो वृद्धः स्तूयते। तस्याऽप
तावन्नैव यथाविहितं प्राक्तनं यागं कृत्वा स्वावसर एव तस्य वृद्धस्य भक्षणमिन्दुरिन्दुमवागादिति मन्त्रेण। यागात्पूर्वमेव का
लाहुतिवाचनेन भवतः। मन्त्रा। तत्रोपदेशात्प्राकृतस्य भक्षमन्त्रेण। यागात्पूर्वमेव कालाहुतिवाचनेन भवतः। मन्त्रात्तत्रोपदेशात्प्राकृत
स्य भक्षमन्त्रस्य निवृत्तिः। प्रातिसवनं भक्षमन्त्रे विशेषः। इन्दुरिन्दुमवागादिन्द्रस्य तं इन्द्रपीतस्य इन्द्रियावतो गायत्रछन्दसः सर्वगणस्येति प्रा
तः सवने इन्द्रियावतस्त्रिष्टुप्छन्दसः सर्वगणस्येति माध्यन्दिने। इन्द्रियावतो जगच्छन्दसः सर्वगणस्येति तृतीयसवने। सर्वेषु सवनेष्वच्छन्दसः छन्दःश
ब्दवर्जितं इन्दुरिन्दुरिति तस्य भक्षस्य सोमस्य भक्षमन्त्रे केचित्प्रयुञ्जते। इन्दुरिन्दुमवागादिन्द्रस्य तं इन्द्रपीतस्य इन्द्रियावतः सर्वगणस्येत्येवं॥ यदि चमस
स्थः सोमः स्कन्देत्तदा कालाहुतिवाचनं च तस्याभ्यासेऽस्कन्नस्य सोमस्यास्कन्नमजन्म इत्यभिमर्शनमध्वर्युः करोति। यदा चमसस्थं
सोमो मध्ये पात आप्यायन द्यावापृथिवीघातादिना दुष्टो भवति तदा कालाहुतिवाचनं कृत्वा तं चमसस्थं दुष्टं सोमं उत्तरपरिधौ शाम्यादिस्थले उषोद्वप्र

जापतये स्वाहेति मंत्रेणाध्वर्युर्जुहोति । तांश्चैव सोममात्रस्य दुष्टस्यान्वहोमं कृतः । प्रजापतये स्वाहेम भक्षणीयस्य तु उत्पात अजरपूर्वेरिष्ठ्यौ
उपस्येऽत्रेति । काठकतंत्रे । हविर्दुष्टमये यो वनयेत्सोमं दुष्टं मनसामत्यायत्यैस्साहेत्यभक्षणीपानुपरवेष्ठनेपहितिा दुष्टस्य च पुनरुन्नयनं
कुर्यात् । अत्र होमोऽधिषवणफलके उद्धयकर्तव्यः । काठकदर्शनात् ॥ अथ येषु च मासस्य व्यतिरिक्ताः सर्वे महादिस्त्वाः सोमा भवंतितान्
105 उपानात्ये स्वाहेति मंत्रेणाध्वर्युर्यहासादनाख्ये खरे जुहुयात् अत्रापि पूर्वकालाहुतिवचनेन भवतस्थानेनेनायथा विहितं ये
षा विनष्टानां सोमानां पुनः संप्रयाणं न कार्यं ॥ ॥ यदि नाराशांस्मभक्षः भ्रष्यति । तदा कालाहुतिवाचनपूर्वकमाग्रयणादुन्नय
न कार्यं ॥ तदुक्तं कातीये । स यदि राजा परास्ये जुमनरवतत्वीर इति । अस्यार्थः यदि राजा सोमो ग्रहेषु चमसादौ वा उपरसेदुप
क्षीणोल्पो भवेत्तमनत्राग्रयणाद्वत्वतत्वीरेन्वहृधे युः । कार्ये समर्थं कुर्युः । हन्तेष्युक्तं ॥ सावित्रपात्रीवत हारियोजनापक्षी
णानाग्रयणादिति । अथवा अत्याद्धाद्धक्षनाराशंसस्समीयेभवात गृहीतादेंद्राग्नवैश्वदेवमरुत्वतीयमहेंद्रमहोवैश्वदेवा
नामत्पत्तमस्मात्समीपवर्तिनोग्रहहोमानंतरं शेषं के सोमं भुक्षनाराशंसचमसेष्वासिच्य भक्षयेयुः । तथा चाध्वर्युसूत्रं यदि
नाराशंस उपदस्येदथ माध्वर्युः पूर्वं गृह्यात्तं वषट्कृतानुवषट्कृते हुत्वा चमसाध्वर्यवे प्रयच्छेत्तेनैनं समाप्याययतीति । तथा एम०
१०५

चमानेवामद्दिनाराशंस्याउपहूतस्येत्यपेमहमुपतिष्ठंरस्तस्य त्वस्य विंडुमवनेयर्दिति। काठके यीनाराशंसेसर्वस्कंन्नेपमनुभ
क्षंपतितंमहतिपात्रेणगृहीत्वामचर्यभक्षपित्वाप्यायये दुच्छिष्टाज्ञेजुगुप्सीतायामासेकमासिच्य भक्षपित्वाप्यायये घस्विदहवे
नाराशंसाः सर्वस्कंन्नाः सुरेवमेवकुर्यादिति। शांखायनोपि। उपवांते नाराशंसेजघन्यंग्रहंगृहीत्वाऽयातस्माहुतस्याल्पकमवनेयदिति॥
ऊधमः पाश्चात्यः नाराशंसशेषणापूर्वं गृहीत्वा पयमध्यपुरिति इतस्य मन्त्राधिकारात्तस्मात्तु मित्यल्पमिति निहानमन्त्रं। पहिद्रोणाक
लशः मुष्यति उपसीणोत्याभवतीत्यर्थः। हाकालाहुतिवाचनेकृत्वा। एके द्रोणाकलशमध्ये उपयमासिंचन्ति। तदाहुः पयोवनेय
दिति तांश्च कृतत्वात्। अथवा हिरण्यपंद्रोणाकलशेवक्षपतत्रोरंकमवनयेत। तथा चकृष्णेगमन्त्रं। हिरण्यपंद्रोणाकलशेवक्ष
यतत्रोयोप्यवनेयपुहिरण्यपेमेववमसेछवक्षयतेद्ययोप्यवनेयपुरिति। अत्र काठके विशेषः। द्रोणाकलशउपस्तन्न्याग्रपण
ह्णयमाहृत्य हिरण्यपंमसद्भूयासिच्य पूतभृतो हिरण्यपंमत्तद्भूयग्रहानुन्नयेदिति। हिरण्यवन्द्वोदकमितिवाशब्दाग्रयणात्पूत
भृतोवेतिवाशब्देरव। पूतभृती सोमस्याल्पीभावेप्येवमेवदुग्धसेकं हिरण्यवध्वेयोदकासेकं वाकुर्यात्तेन यथाविहितं सोमयाग
कुर्यात्। अत्रापि पूर्वेकालाहुतिवाचनं भवतः। अत्र मानवसूत्रे विशेषः। यथाग्रयणात्कदेदुपवादस्यतितरेभ्योग्रहेभ्योनिगृह्णीत

पायदिति ग्रहाः स्कंदे पुरुषवादेस्य ग्रायणपणान्निगृह्णीयाद्व्रीणकलशे चवि देस्य तनुरतिवाहिणपन्नजीविकस्य सभिषुणुयाद्वि
रण्यम भ्रुन्नये द्विरापेन मज्जुहुयादिति । तथा । काठके ग्रहानुपहृह्णीनाग्रयणाद्गृह्णीयाद्गृहेभ्यो वाग्रयणां सर्वे स्कंदेन्नेन दुष्टे दुष्टे
वा पुनः संस्करणमनादेश इति । ह्रीणानां ग्रहाणां मोक्षं माग्रयणात्पुनः सत्राक्षीणान्नजीषादुत्साद्याभिषवात् संनिपाततं । ऋजीषो
पि विनष्टश्चे सूतिकादितद्याश्रयेत् । ग्रहणमप हिकारं कालापेक्षा च देवताः इति याज्ञिकाः । अत एवाग्रयणात्क्षीणाः क्रतेः सपदि तत्
त्र हि ऋजीषो विद्यते यावदुत्साद्य संनिपातिकेः । पूतिकावसरः कर्तव्य ऋजीषान्न विद्यते हिंकारादि न कर्तव्यं वा गपनाभावत ऋ
तेः आदिष्टे देवता कार्यमाहन मत्कं तत्स्थाणु । इतिवाशुद्धेवः । द्रोण कलशस्य सर्वस्कंदने दोषादेतवनादिष्टं कृत्वाध्वनीयास्ते
ममाद्यायदशापवित्रेणापावयित्वा न मर्द्धं पूर्णो कुर्यात् । आधवनीये सोमाभावे पूतभृत्सोममादाय पावयित्वा वा ईं पूर्णां कुर्यात् ।
दैषि तदुष्टस्य स्वरे होमो ग्नये वैश्वानराय स्वाहेति । आधवनीये सोमस्य नाशदोषादौ अनादिष्टं कृत्वा ऽनभिषुतं सोममादाय ईषा
त्तेरणाधिषवणमभिषुत्य वरमाचर्याद्विना मे कदेशमाधवनीये ववनीयपूर्ववदभिषवे नावनीये सोमं संस्याप्य कृतकर्म कुर्यात् ॥ राम०
आग्रयणास्य नाशदोषादावनादिष्टं कृत्वाधवनीये सोमात्पूर्ववद्यथासंभवमाग्रयणं गृह्णीत । आधवनीये सोमाभावे पूत १०६

106

भक्षोमान्ताप्तनभक्षोमस्याभावेत्उदकमासिच्यज्ञ्जीषभूत्नाःसोमापूर्वंवयथासंभवमाग्रयणाग्रहीत्वामाकृतंकर्मकुर्वीत॥
सिंद्वापवादिग्रहस्तोमानांनाशदोषादावनादिष्टपूर्वंयतःसोमोतेषांपूर्वंग्रहणांकृतमभक्षतत्प्वतेषांपूर्ववयथासंभवंग्रहणांकृत्वामा
कृतंकर्मकुर्यात्॥तस्याभावेतुपूतभक्षोमाप्तात्तस्याभावे।आग्रयणसोमात्॥नाराशंसव्यतिरिक्तानांदुष्टानांसोमानांवोर्होमःसर्व
त्रसोमानामल्पीभावेआग्रयणादाप्यायनं।उपस्तीर्णादाग्रयणादितिसूत्रात्।पूतभक्षोमस्यनाशदोषादावनादिष्टंकृत्वाआधव
नीयसोमनाशवत्संपाद्यपूतभक्षतियावयित्वातेनप्राकृतंकर्मकुर्यादितिगदाधरः।क्षवावनपविस्मरणेकठस्मृतेप्रायश्चित्तं॥क्षवंचे
त्प्रासकालेनावनयेत्तुनर्यज्ञापत्नीयमुपाकुर्यादृत्नातावेत्नकामयेतद्धोतारंब्रूयात्कुसेवस्तोत्रीयांपरिक्षानीयांचेतितत्रतत्रैवमवनयेतव
हूनिचेत्स्तुतशस्त्राणिसमतीतानिस्फुरेवमेवमेवकुर्यादिति।तथाचसर्वस्कंनेतदुष्टेवायथापूर्वंपुनःसंस्करणमनादेशइतिसर्वग्रहच
मसादिवत्आप्यायस्वेतियर्याभिःसोममाप्यायेयेदितिमानवे॥॥प्रातःसवनेवामाध्यंदिनेवाम्युक्ताभिषवेवाऽभिषवेक्रियमाणेऽभिमर
वेग्रावणोभेदनेमरुद्देवताकेनब्रह्मसाम्नोद्गातारःस्तुवीरन्।ब्रह्मसामचमाध्यंदिनेग्राह्मणाच्छंसिविग्रहस्तोत्रं।एकस्मग्रावणोभेदनेद्वयो
विहूतंवाउभयोर्वासवनयोर्भेदनेपिएकमेवप्रायश्चित्तंभवति।भ्रमतिग्रावभेदः।ऊतः।अथचेदेनकोग्रावाविशीर्यतपर्वस्मिन्नाभिषवेपि

वामदेव्यस्य परोऽयाः प्रीतहर्त्विविहितमपष्टकादशिसंभावीनेकोपप्रायश्चित्तहेमसकालं तं माप श्चित्तं विसमेवीहिति छंदोगा सूत्रात्नतया।
कृतेन ब्रह्मणः प्रायश्चित्तं तं व्याख्यातं सत्कृतं मेव विभक्तैः स्मिन्नर्थः नितनिक अहं व भेदादावपि च तु। श्चित्त शङ्केमकालादुर्भावादि सकृदेवमभ
107 ति काले। अग्निश्रीः सर्वे संभ्रमपुत्रो ज्ञातन्नूया घृतावस्थमाहृतस्य ब्रह्मसाम्ना स्तुवीमिति। शांत्यापन अग्न्याग्नि क्षिहीः सर्वत्रस्य त्वाम्
स्थादीक्षमाणा इति घृतानेन नमाहृते नब्रह्मणाछंस्मिने स्तुवतइति। मानवेचापदिमानः सवने ग्रावाविणीयंतक्षतानस्थमाह
तस्य स्थाम्ना स्तुपुर्यदिमाध्यंदिने वृहत्सायदि तृतीयसवने नु घृतवामेवशंसि। छंदोगानां ग्रावभेदे माध्यंदिने पवमाने वृत्तस्यत्वा
म्बसथाहीषमाणा इति धीतानेन साम्ना स्तुपुरिनिपतितमस्ति। तत्रमातमाध्यंदिनाभिषवयोर्मध्ये वभेदछंदोगोक्तं प्राय
श्चित्तं। तृतीयसवनार्थस्य ग्राभिषवे ग्रावभेदे तु ब्रह्मसाम्नामाहृतेन स्तोत्रमित्यविरोधः। अन्नमाहृते ब्रह्मसामि
क्रियमाणेऽपरत्नि रिक्तं स्तुतं भवति तद्दोषपरिहाराय संस्कारमग्निष्टोमसाम कार्यं। तदुक्तं मानवे। अथर्वा स्तुपर्यावर्ती राम०
भिर्न स्तु प्रस्तावतीभिः पुष्पुर्यो सरामिर्वीचौ अग्निष्टोमकुर्यादिति स्तोत्रेपावतीभिरभिष्टुपुत्तावतीभिर्नस्तुप्रस्तोयोत्तराभि १०७
र्वीस्वा रंवाग्निष्टोमसाम कुर्यादिति। तं अथवा स्मरेणाप्यवामेवस्क्रमसि। अदृष्टिभेदे प्रथमं तस्मिन्नेव काले आग्नीध्रीयकाला हुति

वाचेम। ततः परिमिष्टिने स्रोहत्याधा अनुसिंशाद्रा हृतोरध्वर्यु राहवनीये जुहोति॥ ततउद्गातारः स्वावसेरमाहृतेतनव्रलसा म्नास्तुवी
रन्‌ केनचिद्‌ त्रगात्सोमापहरणोक्तेन विधमवतेति प्रैषमध्वर्युर्ब्रूयात्‌ यजमानपुरुषाश्चातिष्ठे पुरुषाः पर्यविधमवत। विविधं
त्वापागच्छत इच्छत गवेषयत सोममिति प्रैषार्थः। अत्र पूर्वमाग्नीध्रीये कालाहृतिहोमो वाचनं च। अत्र ताड्यास्त्वाग्राहणो अपेत। यदि सो
मम क्रीतमपहरेयुः तस्य क्रेतव्यो यदि क्रीतं पोमोप्याशं स्यात्सन्याद्ध्वम सोमविक्रयिणो यत्किंचिद्‌ द्याद्‌ इति। एवं चाभ्यानेतरं क्रतदी
क्षित प्रसोमापहारे तदुपाशनोपदेशात्सोमलाभपर्यन्तं दीक्षित एव स सोमान्वेषणं करोति सर्वथा दीक्षा वर्धन्ते। अस्मिन्नर्थे उप
ग्रं यस्कृताध्वतिरपि स्पर्शितादीक्षित आगमे पता सोमलाभादपि गिरिं धावेयुरित्यपि शाखायनिब्राह्मणं भवतीति। एवं तावद
क्रीते यदि सोमान्तरमेव ग्राह्यं नान्यद्यापश्चितं। अथ यदि कदाचित्‌ क्रीते निर्वृत्तक्रये सोममपहरेयुः निर्धनं वा तदा यः कश्चि
दन्यः सोमनुपानशेषो वा। अत्र सो वा पोः प्याशं संनिकृष्टः स पाशानः स्यात्‌ लोपसर्गाद्विवर्धिद्विप केन ज्वनयेस आहृत्य आहरणीयः
क्रयः। क्रयसंस्कारानेरपेक्ष्येणाभीकार्य एव। कृतक्रयकारणादि क्रया पूर्वमित्युक्तं। सन्तु निर्वृत्त एव। किंतु सोमान्तरं निकटदेशस्थमा
हृत्य सोमविक्रयिणोनुमानकृतायैव किंचिद्‌ द्यात्‌ क्रयपक्षमाणाममतरक्ष्यं वान्यदपि किंचिद्‌ द्यात्‌ अस्मे देवरधान्नक्रयपक्ष

मितिमाधवाचार्यः। शंखायनभाष्यकृतश्च। एवं च नैमित्तिकमन्तामिदं किंचिद्दानं इति श्रुतस्यैव। एवं सोमनिक्रये सोमस्यालाभे
पूतिकादिविधिरिति जयस्वामिनः। विध्ववेतच्छेतितिप्रेषितैः पुरुषैः सर्वत्रान्विष्यमाणस्य सोमस्यादर्शने अलाभे अत्र सौम्य हृण
पुष्पाणि अन्यच्च करा गपुष्पाणि गोर पुष्पाणि अर्जुनानि तृणानि अभिषुणुयात्। अभिषव एव सोमकार्ये विनियुञ्जीत। शंख
वालतृणं घासोपवसन्त रागमर्जुनमिति अर्जुनशष्प तृणवाची। तथा चार्जुनस्य तृणत्वमाचष्टे इति सूत्रं च अर्जुनानामभावे श्येनहृ
तमभिषुणुयात्। विहितादेहे अस्य बहुकालीनस्य वल्लीरूपस्याप्यंशुरूपस्य घटते। तच्छ्येन हृतमित्युच्यते। श्येनहृतस्यालाभे पूतिका
नभिषुणुयात्। पूतिका रोहिषा रितृणानि। पूतीकानामभावे आरुणादूर्वा च अरुणा दूर्वा अभिषुणुयात्। आरुणदूर्वाणाम
भावे हरितान् कुशान् अथ शुष्कान् कुशान् दर्भान् अभिषुणुयात्। एवं प्रतिनिधावपाते संस्कृते संस्कृतेऽपि यदि सोमः प्राप्येत तदा सोममे
वाभिषुणुयात्॥ तथा च सत्याषाढेनाभिषुतेऽपरेऽह्नि प्रत्यक्षसोमाधिगमे तत्स्थाने सर्वप्रायश्चित्तमेवस्यादिति। अत्रापि मुख्येन क्रिया
प्रायमकल्पिकोस्याभिषुतेऽपि प्रतिनिधौ यदि मुख्यः प्राप्येत तदा तस्मिन्नभिषवकाले मुख्यमभिषुण एव कार्यमित्यत्र हस्त स्वल्पम सम०
भि गमनान्ता देवमत्सन्हं सं पुञ्जीतानभिषुतं तस्मात् सोमस्य स्यात् यद्यु वा अभिषुत उत्तरस्मिन्नभिषवकाले भिषुणुयु पुरस्थ्याणोऽपसमयो १०८

108

वाम्यवहेरणुः। सक्रूस्वेवासर्वमभिषुणुयादिति अपहृते सोमे प्रतिनिधिः। प्रच्छादनातोरतु सोमालाभे प्रतिनिधिमात्रं सोमाभावप्रतिज्ञा
ननभिषुणुयादिति सामान्येनोक्तः। दुष्टेतु दुष्टस्यपरित्यागः। अपहृतवद्द्वकर्मकर्तव्यं। अन्नशांत्वापनः। क्रीते सोमे ऽपहृते ऽजिनयत्र कालम
न्यमाहृत्याभिषुणुयात सोमापहारायसोमविक्रयिणे वा किंचिद्द्यादन्यद्विरामपमाने पूतीकान् श्येनपृष्णारोपर्जुनानि कुशानाभिषुणुय
पतेत प्रतिदुह्यात प्रातः सवने सद्भी हारीयाद्धृतेन माध्यंदिने दध्ना तृतीयसवने एकांगांदत्वावभृथादुदेत्यपुनर्दीक्षेत तत्र क्रतुदक्षिणां दद्यादेत
ग्वाभिर्द्वादशभिः पंचवत्सरस्याहिति॥ तथायादि राजानमपहरेयुः अन्ये हि ध्वी सोमः स्यात्तमभिषुणुयात् सोमविक्रयिणे किंचिद्द्याद्यदि सोम
नविंदेत्पूतीकानभिषुणुयाद्यदि पूतीकान्नविंदेदर्जुनानि हिन्नतृलानि दर्भवत्तस्पस्थानेवभ्रुतृलानि मोञ्जवनोयद्दिना ऽर्जुनान्यथ
याः कापूरपाणनुयधीरभिषुणुयात् प्रतिदुह्यात प्रातः सवने सोमयनसद्भीरात्रिस्मृते नमाध्यंदिने दध्नातृतीयसवन इति। प्रानेवा। प्रतिक्र
कृच्छ्रानः पूतीकाश्वाभ्यंतचमाध्यंदिने पूतीका अर्धदक्षिणापराह्णे पूतीका श्वेतिनाडेः। अन्नमपूतीकाद्यभावेनप्रतिदुधाहिना अयण
मवश्यंकार्यं। अभिषवादेर्मंत्रं सोमशब्दप्रयोगतः। अर्जुनादेः कपादिस्मादुपावहरणांतकर्मजिकारि कार्यं। यस्मिन्यज्ञे सोमो
पहृतः सोमान्तरालाभात् पूतीकाहिभियोगः कृतः तस्मिन् एकांगांदक्षिणां दत्वा तं यज्ञं समाप्यावभृथं कृत्वा उदयनीयायां कृत्वैव पु

यज्ञः पुनरन्यः सदक्षिणः स एवं यज्ञः कर्त्तव्यः। अत्र च गोरवं सख्यासंबंधः। तत्र अदक्षिणं पवासोऽस्या हीनामवाप्नोत्तपादानमत्रभवेत्स्व।
गवां शतस्य स्थाने एएकाणो ः। अत्र च दक्षिणाभिमंत्रणो ऊहः। रूपाणांतरूपम भ्यागात् इत्यत्र विश्वेदेवाविभजन्तु। ज्ञात्मस्य यथा प्रहितं च दः
दक्षिणेति अत्र कारिकायां। उक्तत्वाव भूतथा दक्षेसमिधं ते पुनश्च सः। तत्र पूर्वजन्मवेदिषु पसोत्पत्तिनकः। प्रणीयानाद्दिष्यन्तिं
चिद्दिधेतन तेद्व तु। अपसुदो द्वादिकं ज्येष्ठावदिशा दीयमानः तकः। हरिस्वामिनोऽपि। तस्मिन्नवदेवय जनेन शास्त्राम से दोह विद्वीने सो
109 श्रीयाद्दाक्षिणमुक्तत्वात् सोमान्तरलाभे नूनमात्मस्य सोमविक्रयिणो किंचिद्दद्याद्दक्षिणा वेद्ववप्रायश्चित्तं कालादिति श्मानाधिके
मुख्यद्वेषोयो व्यापकशान्तपुनर्यज्ञ इति जयस्वामिनः अथ खलु सत्रेऽभ्यायिया सोमच दक्षिणं च सोमप्रायश्चित्तं किं यतरत्स
व मुपक्रम्य नत् प्रायश्चित्तं नाम गाय वलोपेन वृत्तिपक्षामः कृत्स्नानि स्वेवतमर्थसत्स प्रत्यादिगा सिद्धान्तमुपमरश्पीत त्रयर्स
प्रायश्चित्तमेव स्यादित्ति सिद्धान्तमुपपन्नं यथाख्यसत्र क्रतुकवान्। तेन सत्रे एतस्मिन्निमित्ते सर्वप्रायश्चित्तमेव भवति। तथा अत्रे वस
त्रे। तच्चेत्तनीयसवना सोमम पहरे प्रतिमक्तं माज्ज जो षाभिषवो वाकार्य्यः स तिवा प्रजभ तिप पोवाहि शापोर्कं वा प्रतिनि एम०
रध्या दध्यन द प्यपहृतं तत्रात्तनीयसवने पिपुनरन्यः सोमाभिषवः कार्य्यो मथायागलोपापत्तेरिति अत्र पुनर्मत्रवचनाद्दक्षी १०९

स्मिन्पुनः प्रयोगे तद्द्वयस्य सर्वस्मिन्नायां स्यकन्यादिति हरिस्वामिनः अवभृथादुदेत्य पुनर्दीक्षेत तत्र तद्द्वयद्वारासंस्थापितानोऽभिषवणान
अभिषुतसोमे दुष्टे दुष्टस्य प्रक्षेपः अपहृतवच्च कर्म भवति। अमेध्यस्पर्शे तु शक्येऽमेध्यापनयने मद्भिः शुद्धिकार्या।
अपहृतस्याभिषवात्प्राक् नाशे समुद्धयः अपोः संस्कृतत्वात् द्रोणकलशभेदने कालातिपातेन वाचनं। स्कंदनप्रायश्चित्तं च। ततः स्वका
ले वषट्कारनिधनं ब्रह्मसामैकर्तव्यं। अवषट्कृतो वा एष सोमः परासिच्यत इति नोऽभिषवणात्सोमाभिषवणपर्यन्तं दक्षिणाप्रायश्चित्तं न
ह... रणमात्रे। सोमाद्यभिषवणदर्शनकाल एवाद्भिः प्रतिमच्छात्रा दीक्ष्यमाणाः अञ्जलिपूर्वं क्षिपेयं। अनलकृतं प्रागुत्तरहोतुर्मिश्चिततेनि
...षार्थः कलशो द्रोणकलश इति याज्ञिकाः वाससैव भराम्नात ततः सप्रतिमच्छात्रादयो ध्वर्यवप्रेषिताः सोमं गवेषयन्तो धिषणा
वर्णिणिपतितं पश्यामि णाम स्तनमात्रं वाञ्जलिमात्रं वा सोमं लभेरन्तावन्मात्रं सोममेकधनस्थे जलेनाप्याप्य प्रभावयन्तः सर्वेषु द्रो
णकलशसोमसंबंधिकार्येषु प्रायश्चित्तं अचरेयुः सर्वं द्रोणकलशसोमकार्यं तेन कुर्युः। यदि प्रतिमच्छात्रादयो द्रोणकलशसोमम
धिषणोपतितं सोकमपि न लभेरन् तदा आग्रयणात्सोमं गृहीत्वा तमेकधनस्थे जलेऽप्याप्य प्रभावयन्तः अचरेयुः। अत्र च द्रोण
कलशे कार्पासमेजाते द्रोणकलशात्तस्यापाद्यते स्मिन्नतेन द्रोणकलशे आग्रयणस्थालीवाससोमं निनीयेकधनस्थे जले

तस्याप्यायनं कृत्वा द्रोणकलशे सोमकार्याणि कुर्युः॥ अत्र मानवे विशेषः। यदि प्रातःसवने कलशो दीर्येत तत्र वषट्कारनिधनं ब्रह्मसाम
कुर्याद्यदि माध्यंदिने श्रायंतीयं ब्रह्मसाम कुर्याद्यदि तृतीयसवने वारवंतीयमग्निष्टोमसाम कुर्यादिति। इदं द्रोणकलशभेदे प्रायश्चि
त्तं। वसतीवरीकलशभेदे तु कालाहुतिवाचनेन कृत्वा अनादिष्टहोमं च कृत्वा कलशांतरे पुनर्ग्रहणं। एकधनभेदेप्येवं। एकधनानां
वसतीवरीणां च सर्वस्कंदने नाशे दोषाः पहारादिषु यथेष्टं वा पात्रदोषाभावे तेनैव ग्रहणं। पात्रदोषे तु अन्यपात्रमुत्पाद्यं। पात्रभे
दे तु भूमिर्भूमिमिव गादित्यभिमर्शनानि भवंति॥ ॥दक्षिणादानादुत्तरं द्रोणकलशभेदने एतत्प्रायश्चित्तमुक्तं॥ दक्षिणाया
प्राक्तु द्रोणकलशभेदने तु सर्वं गोदत्वा वषट्यांत एव पुनर्यज्ञो सर्ववेदसदक्षिणाद्याही प्रप्रवेशनांतः। नो त्रास्वपिके
लशे दीर्णे पुनर्यज्ञः स्यादेव। अपरे त्वपि निमित्तेषु एवमेवेति तद्विरोधो मिनः॥ अत्राह कारिकाकारः। अभिधेत दक्षिणादानात्प्रा
क् द्रोणकलशो यदि। सोमापहे तत्र पुनरावर्तये क्रतुं। अभिधेत दक्षिणादानादूर्ध्वं कलशस्तदा। प्राप्तास्यात्प्रभृतिनः स्तोत्रं वष
ट्कारनिधनमाचरेदिति॥ १२। द्रोणकलशभेदः॥ अथ सोमातिरेके प्रायश्चित्तमुच्यते। प्रातःसवनादच्छावाकोक्थ्यविग्रह राम०
चमसान् प्रयजनानंतरं प्रतस्थाते सोमातिरेको विशिष्टो दृश्यते। तदा अच्छावाकोक्थ्यविग्रहस्य पात्रमहालेनां तेकांते कालाहु ११०

वाचेभक्षत्वातमतिरिक्तं सर्वमपि सोमं होतृचमसमुख्येषु दशसु चमसेषु दशसु चमसेषु विभागेनोन्नीय तन्नाम्यां होतृच
मसमुपस्थाप्यापावर्जध्वमिति प्रैषेणैव मैत्रेण स्तोत्रोपाकरणमध्वर्युः करोति। उपाकरणानन्तरं तमुद्गातास्मिन्सोमोक्थ्यं पंचदशस्तुत इत्या
द्विकामुगायत्रीछंदस्कास्तमरुत्वतीषूत्तरासु गायत्रेण ब्रह्मसाम्नास्तुवीत। यदि प्रातःसवनात्सोमोतिरिच्येत तस्मिन्सोमोक्थ्यं
स्तुत इति मरुत्वतीषु गायत्रेणास्तुवीरन्निति तं श्रवणान्त मानेवे। यदि सोमोतिरिच्येत होतृचमसमुख्यानुन्नीय स्तोत्रमुपाकरो
तैन्द्रावैष्णवं होतानुशंसति। यदि प्रातःसवने तिसोमोक्थ्यं पंचदश इति मरुत्वतीषु गायत्रेणास्तुवीरन्निति। एतस्तोत्रानन्तरमैन्द्रावै
ष्णवं शस्त्रं होतानुशंसति। यस्मात्त्रिवृत्पंचदशादेः स्तोमात्सोमोतिरिच्येत अच्छावाकोक्थ्यस्तोत्रे यास्त्रिवृदादिः स्तोमो भवति
स एव माध्यन्दिनार्थेपि स्तोत्रे कार्यः एवं माध्यंदिनसवनेपि सोमातिरेकनिमित्ते उक्थ्य विग्रहस्तोम एव सोमातिरेकनिमित्ते स्तोत्रे
कार्यः एवं तृतीयसवनेपि सोमातिरेके यद्यत्स्तोत्रं भवति अग्निष्टोमसाम वामदेव्य षोडशी वा अच्छावाकोक्थ्यं वा षोडशिस्तोत्रं
वा वाजपेयातिरिक्तस्तोत्रं वा सन्धिस्तोत्रं वा अप्तोर्यामास्य पर्यायान्त्यं वा एतेष्वन्यतमः स्तोत्रं वा वाजपेयातिरिक्तस्तोत्रं वा सं
धिस्तोत्रं वा अप्तोर्यामास्य पर्यायान्त्यं वा स्तोमो भवति सोमातिरेकनिमित्ते स्तोत्रेपि स एव कार्यः। तदन्ते होतृचमसमादायाध्वर्युः [illegible]

इपत्रसोमानामिति होतारं प्रेष्यवषट्कारानुवषट्कारयोर्जुहोति इदमिंद्राविष्णुभ्यां इदमग्नयपरीतस्य गोपथा विहितंप्रसंगाच पदिम
ध्यं दिनसवनंति मोत्स्व चमसहोत्रयनानंतरं प्रभृति सोमोति दिव्येनतदेशात्स्व स्पष्टान्नम स्नालनांतेकालाहुतिवाचनानंतरेपू
र्ववद्धोत्रचमसादिपुरश्चसुच प्रसेषु तमति रिक्तं सर्वं सोमं विभज्योन्नीयतस्माभ्यां होत्रचमसमुपस्पृश्येत्पावर्तते ध्वमित्येनेनैव
मंत्रेणोपाकरणं कर्तव्यं । ततउद्गाता महांसमिध्यप्राप्तस्तुवहतीछंदस्कामस्याद्युहित्यशाष्यवतोपसस्तुगोगीवीतेनगुरुवीति ।
नाज्यषिणा हविष्म तसाम्नास्तुवीरन । होताच पूर्ववदिंद्राग्नी स्म चमसेवशंसति ततदंतेहोतृचमससमाहारयाध्वर्युस्ताक्षणाय जसोमा
नामिति होतारं प्रेष्यवषट्कारानुवषट्कारयोर्जुहोति चमसाध्वर्युव्याख्यनुष्ठति । इदमिंद्राविष्णुभ्यामिदमग्नयपरीतिस्वागो । पदितजी
यसवनेति प्रभृत्यात्रचमसेष्वन्नयनानंतरं प्रभृति सोमोपविशिष्यतेतदग्रांश्रतिमस्तोत्रयागस्ययात्रप्रज्ञालनांतेकालाहुतिवाच
नानंतरं सर्वमपि सोमं होतृचमसप्रभृतिषु दशसु चमसेषु विभागेनोन्नीयतस्माभ्यां होतृचमसमुपस्पृश्योपावर्तध्वमित्येनेनै
वमंत्रेणास्तोत्रोपाकरणं कुर्यात् । उद्गातारश्चविप्रोर्द्धेवनायायां प्रति पादिकायां ऋचः शिपिविष्टशब्दवत्यश्चतासु तत्स्तु राम०
यद्धि रिविंतेतेन साम्नास्तुवीरन होतृश्चविशेषानुपदेशादैंद्राग्नवैश्वदेवमेव । पगात्या गादिपूर्ववत्सर्वं । एतत्प्रायश्चितेहू ११२

त्वा प्राकृतं कर्म कुर्यात्। तृतीयसवनं निमित्तीकृत्य चाग्निष्टोमसंस्थे यज्ञे यथाविधि। अत्यग्निष्टोमेष्वपि षोडशी। उक्थ्य उक्थ्या वा को
त्यंचे। षोडशिनो षोडशी। वाजपेये तिरात्रस्तोत्रं। अतिरात्रे संधिस्तोत्रं। अप्तोर्यामे चास्य पर्यायां त्यस्तोत्रमिति। अथ तृतीयसवने सो
मातिरेके अग्निष्टोमादिसंस्था स्वस्वप्रकृतिवत्कल्पितां तु कं माप्नुवन्तिम उच्यते। अथवाग्निष्टोमसंस्थे कर्तुं प्रारब्धेपि यदि तृतीय
सवने यज्ञापत्तिपचमसोन्नयनानंतरं पूतभृति सोमो अतिरिच्येत। तदा पत्नीपत्नियसंवंक्षिपागस पात्रम् सालनां तेकाला
कुति वाचनानंतरं पूतभृत्सोमादेवोक्थ्य स्थाल्या मुपयामगृहीतोसी इन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत इत्यनेन मंत्रेणोक्थ्यं गृहीत्वा होत्रे सा
दयित्वा ततः उक्थ्य विग्रहणं कार्यं। इन्द्रावरुणाभ्यां मित्रावरुणाभ्यां इति विभुभ्या मित्यनेन मकारेणाविग्रहस्तत्र यं कुर्यात्। यथा स्तोमो
तिरिक्तो भवेत्। तदा भागुक्त मेव कुर्यात् बृहत्यम्भ्र इदिममुक्थ्य विग्रहणा पदं कुर्यात्। उक्थ्ये हि विग्रहस्य माणो वा स्त्रयं दशादशव
मसाहूयं तेनातिरिक्तः सर्वोपि सोम उपयुज्यते इत्यभिप्रायः। अग्निष्टोमसंस्थः प्रारब्धोपि निमित्तवशादुक्थ्येनोक्थ्य
संस्थः सोमयागः कर्तव्य इत्यर्थः। उक्थ्यसंस्थे सोमे कर्तुं प्रारब्धेपि यदि तृतीयसवने । तिमोक्थ्य चमसोन्नयनानंतरं पूतभृ
ति सोमो अतिरिक्तो भवति। तदा तस्यातिरिक्तस्य सोमस्योपयोगाय नैमित्तिकः षोडशी यागः कार्यः। उक्थ्यसंस्थः प्रारब्धोपि

112

निमित्तवशाद्वचनेन षोडशिसंस्थः कार्य इत्यर्थः। तत्रैवं वा तदेवपूतमतः षोडशिनं वा दिरेणा चतुस्त्रक्तिनालरत्नेनातिष्ठ स्त्रहन्निति
मंत्रेणागृहीत्वाषा यद्धमसानुक्रीयपयस्वाद्गजानृरू तिषोडशिनमुपस्थायान्तमयसमीपे न्कमेश्रेसमीपे स्थिते त्वणाभ्यां षोडशि
नमुपस्थ्यश्चपत्यणाहि रणोपैः स्तोत्रोपाकरणादि पात्रप्रक्षालनांतं षोडशिसंस्थवदनुष्ठेयं। तत्रापि दशमस्तुचमसेषु हूयमानेषु त्ति
रिक्तः सोमउपयुक्तो भवती त्यभिमायः अथ षोडशिसंस्थे यज्ञे मारब्धे सति यदि षोडशिनश्चमसोन्नयनानंतरं पूतम्यस्यानि
व उल्लोशाति पर्यायमयपीमः सोमोतिरिक्तोणिश्यते। तदा समषोडशिसंस्थोपि निमित्तवशाद्वचनेनातिरात्रसंस्थः कर्तव्यः। अति
रात्रेश्च सोमेन समाप्तिरेनो छिक पातः सर्वत्रत्रयः पर्याया श्चमसेरि स्यादि च्या श्विनस्यपात्र प्रक्षालनांतं कार्यं। तत्रैवं वा निमित्ता
नंतरमेव संनिपत्सोपकारकैं गोणाश्विने हिकपालं पुरोडाशं मारादानांतमभीधाकरणपित्वा षोडशिनः पात्रप्रक्षालनांतेरात्रि
पर्यायानंतरमः। परि षोडशि नतिरिच्यते रात्रिमपे पुरिति श्रुतेः। रात्रिशब्देन श्चतंतरमसिद्धा निद्धा दशमहानानि गरस्थं ये तेति
षांचैकैकं दशभि दशभिश्चमसैः तथैव त्रपोदशं गिरा द्वौ पचमसम द्वानेसंधेः स्तोत्रमाश्विनं च शस्त्रमेनामी दृशीं रात्रिमुपेपु राम०
रितिश्रुतस्यार्थः। अग्निष्टोमवाजपेयपर्यायास्तुविशेषात्रुक्तेः तृतीयसवनाच्छिदिस्मोः शिपिविष्टवतीषु गौरीवीतेनेसत्तोदेव भवति ११२

वासुदेवमहात्म्ये अग्निष्टोमसामान्ते सोमातिरेके षुक्थ षोडशिनं वा उक्थ्यं वा कुर्यात् षोडशिनि त्वतिरेके वाजपेयाति
रिक्तं वा अतिरात्रं वेति। उक्थ्याग्निष्टोमयोस्तु सर्वत्रागतत्वाश्शस्त्रसामार्थमेव माहुः। तस्मिन्नेव निर्मूलत्वादुपेक्षणीयं अतिरात्रसं
स्थमात्रे आश्विनार्थं चमसोन्नपनानन्तरं यदि मतम्भ्यनिःशेषमः परिशिष्यते तदा तदुपयोगाय विष्णोः शिपिविष्टवतीषु बृ
हत्सामकं कर्तव्यं। तत्रापि होतृचमसमुख्यानश्च चमसानुवीप शस्त्रान्ते भक्षणं कार्यं। उक्थ्यशाय जसोमानामिति प्रैषः।
र्द्व विष्णवे शिपिविष्टायेति स्यागइति विशेषः॥ एके साग्निचित्यादतिरात्रादतिरिक्ते सोमे तदुपयोगाय यथोक्तं महाव्रतं कु
र्वन्ति। पृष्ठ्यपाकरणं वा शोन शतं तंतुनेत्यादिना यादृशं महाव्रतं गवामयने उक्तं तादृशं कुर्वन्ति। एतच्च साग्निके ऽतिरात्रे
सोमातिरेके भवति अमध्या महाव्रतस्य वैगुण्यापादने रिति केचित् अपरे तु चयनं विनापि निमित्तवशात् अतिरात्रमात्रे
आश्विनचमसोन्नपनानन्तरं सोमातिरेके महाव्रतं भवत्येवेत्याहुः। छंदोगसूत्रे महाव्रतेऽनग्नेरपक्षस्यापि दर्शनात् त्र्यह
वातिरात्रा सोमेतिके आधिकारवशादतिरात्रसंस्थमात्रे ऽपि निमित्तवशादप्तोर्यामः कार्यः। अतश्चातिरात्रोपि अप्तोर्या
मतेन पर्यायत्रतमो भवति॥ अप्तोर्यामे चासन्नास्तोत्रसंबंधि चमसोन्नपनानन्तरं यदि पूतभृति सोमातिरिच्येत तदा तत्स्यवाने

र्थामात्रपर्यायस्य वावन्निर्भवति। ककोरपक्षएतत्कृत्वो स्तुत्वं वा। हीत्येव कर्मेव वसतेत्र्यायपोस्त्वष्टिग्रहणादीनां
प्रवोक्तेन मा पश्चितेन समुच्चयविकल्पेन वक्ष्यन्ति। तन्नोपपद्यते। एतदस्मकृत्तु हत्वद्यात्पत्यत्वग्राणमेहि समाहि। नोऽद्य
श्रुतिविरोधात्। स्वश्रुतावपि पश्यग्निष्टोमममतिरिच्यते प्रतमस्तएव स्तुत्याः स्तोत्रपाहि मत्राणि तिष्टोमादतिरिक्ते तरा
न किंचिदविधानाये वास्त्वग्रहणादिविधानात्। तथा मातवृस्तत्रेपि। पद्भित्तायसवने विस्माः शिपिविष्टवती भूगो
रीवीतेन स्तुपृष्ठत्वद्यातिवानिमत्रणपृष्ठत्वद्यवातिरिच्यो षोडशिनं वातिरात्रं पद्यत्रिरात्रापदि स्मोः शिपिविष्टः वती
113 प्रकृतनास्तु पुरित्यनेन प्रकृतेन सह विकल्पस्योक्तत्वात्। तेन मात्रस्थं स्तोत्रो तिरेकेसं स्थानं वा गौरीविततवात्तीय
सवनातिरिक्तेभूवतीति विकल्प एव न समुच्चयः। ऐकलिकसं स्थेकतौ सोमातिरेके विशेषमाहायंथा एवसन्त्रसक
तौ। हिंसस्थस्य चेन्नृतोः प्रकृतोपदेशाः संस्थाधारातिरिच्यते हितपांसं स्थाप्रमणाप्येदेक स्तोत्रं चोचद्ध्ययेति स्म
ध्ययनेषु सवनेषु सोमातिरेके पक्षान्तरमुच्यते एके त्वाचार्याः पूर्वोक्तसवनादतिरिक्तस्य सोमस्यातोसवने संपावनं एम०
पवमानेस्तूयमानेपत्तभ्यानेपूयमानेनतन्त्रंसंवधिसोमेन पावनं कुर्वन्ति तद्यथा। प्रातः सवनादतिरिक्तं सोममाध्यंदि ११३

नपवमानकाले माध्यंदि नसवने सोममध्ये पूतभृत्येवनिनयेति । अत्रापि प्रथमं कालातिक्रमवाचने भवत एव । एवं माध्यंदिनादति
रिक्तस्य सोमस्य तृतीयसव ने आर्भवे स्तुतपवमाने पूतभृति तृतीयसवनसोममध्ये निनयनं कुर्वीत । तृतीयसवनादतिरिक्त
स्य सोमस्य द्रोणकलशे गृहीतस्य हारियोजनस्य ग्रहस्य मध्ये निनीय होमः कार्यः । हारियोजनमध्ये ऽवनयनविस्मरणे सति तस्य
तृतीयसवनातिरिक्तस्य सोमस्य तु जीर्यत्कुंभमध्ये प्रक्षेपः । तथा तस्यातिरिक्तसोमस्य तु जीर्यमिश्रस्याप्सु प्रक्षेपः कार्यः । अतिरिक्त
स्य सोमस्याल्पत्वे नाति बहुलत्वे न चोक्तप्रकारेणोपयोगासंभवे ऽप्यप्सु । संभवे योनि केचित ॥ सर्वत्र । सोमापहारादिषु य
ऽभिषवादिषु होमोप्यस्ति । कलशभेदने स्कंनप्रायश्चित्तमधिकमिति हरिस्वामिनः ॥ यदि दीक्षितस्य ज्वरादिरोग उत्पद्येत तदा
प्रथमं अग्नौ प्रक्षिप्यमाणामोषधीनां मध्ये यो बाधेत तेनैव ध्याधिं किंचिन्नु मिश्रितेन चिकित्सेत । ज्वरादिरोगस्य मतौ कारकुर्यात ॥
अत्रापि पूर्ववत्कालातिक्रमवाचने भवतः ॥ ३ ॥ इति संप्रदायः ॥ यदि दीक्षितस्य रोगोत्पत्तिसमये आग्नीध्रं छन्नं भवति च्छन्नं तथा
उभयत्राप्यध्वर्युयजमानयोः कृष्णाजिने आग्नीध्रं मेनं नयतेति मे यं ब्रूयात । ततो यजमानस्याग्नीध्रमध्ये वासः । अच्छन्नं तथाग्नीध्रे
आग्नीध्रे राचात्वाले वसतीवर्यं आनीयते । तदा ताभ्यश्चात्वालगताभ्यो वसतीवरीभ्यः उदकमादाय पाः प्रजापतिर्मनः इत्यनेन

मंत्रेणाह्वाताभिमृतोक्षितश्चाचामेत। आचमनं कुर्यादित्येकेष्याचार्याश्चाहुः॥ प्रतिसवनं सवनान्ते श्रुतानं हुत्वाद्यभिमृतं य
जमानं सर्वेत्विजश्चालभेरन् वसव एतद्वः प्रातःसवनमिति प्रातःसवने आलंभमंत्रः। रुद्रा एतद्वो माध्यंदिनं सवनं तद्रक्ष
ध्वं तद्वो मा पापद्यमिति माध्यंदिनसवनान्ते यजमानालंभमंत्रः। आदित्या एतद्वस्तृतीयसवनं तद्रक्षध्वं तद्वो पापद्यमिति तृ
तीयसवनान्ते यजमानालंभनमंत्रः। एतदालंभनं चमसशास्त्रः प्रसुहितमेतस्माद्भेषादन्तरं कार्यं॥ पंचदमाग्नेध्रीये चिकित्स
मानोपि दीक्षितोग्निर्यतस्तद्वातस्य मृतस्याग्निभ्यां तदानीमेवाग्निं निर्मथ्य तेन निर्मथितेनाग्निना मृतस्य श्रौतस्मार्त
विधिहितो दाहः कर्तव्यः॥ अथवा शामित्रादेके शामित्रादाहृत्य तेनाग्निना तस्य मृतस्य दीक्षितस्य दाहः कर्तव्यः। ततस्तस्य
दग्धस्य दीक्षितस्यास्थीनि शालायां तदान्तरुत्माजिने बध्वा तस्य मृतस्य योनेदीक्षितेति शापेन संनिकृष्टः पुत्रो भ्राता वा कृतात्मा
धानः त्रिके ताम्या धानेपि वा भवति तत्तस्य मृतस्य प्रतिनिधिर्भवति दीक्षापितत्वात्तेन तेन दीक्षितं नामतोपकार्यं भ्रष्टेन सह
एकीभूय परस्तरं समाप्तिं यजेरन्॥ अत्र मानवसूत्रे विशेषः। परिदीक्षितः प्रमीयेत तीर्थेनाग्नीन् हृत्वा तीर्थेन शरीरं हरेयुरा राम०
तो विहारस्य निर्मथ्येन दंड्का कृष्णाजिनेनाछाद्यानुपन्नसूत्रेणाग्निषु प्रपन्नं भ्रातरं वा दीक्षयित्वाथ याजयेयुरिति। एतावदेव ने ११४

मितिकं। अत्र च नैरिष्टीयग्रपि सपनसन्न फलार्थं च प्रहृत्तत्वापि मतपुत्रात्य क्षिकाः समर्थं नाय वाचनि मसात्रमहृति रिति
यजमान संस्कारान्तरसंचितस्यापि भवंति। यातितु मतनस्य एवं पुरुषैः सहनामभेषपगृहगारादीनि संभवंति तासु च प्रतिहिते प्रवर्त्तते।
तथा चोपग्रंथसत्रं प्रेतस्यैव पूर्वपुरुषैः सहनामानि सक्ता पुषितिः। तथा चागत पत्नुपेमतदीक्षितसंबंधिन एवमध्ये प्रवर्त्तते तत्
वा। येतु नैदिष्टिनस्त्रीगते [illegible] तिरेष्टिः। निम्ना निकर्मीणि तेषस्य नैदिक्षितः क्रियंते प्रवासगतस्यापेना। यात्र्यर्थ महत्तत्वाच्च न नित्या नां
निवृत्तिः। पत्न्या पमृतस्यैव तत्र पत्नीकर्म करोति। नैरिष्टीतु याजमानकर्मेति धूर्त्तस्वामिन। एतत्सूत्रोक्तं निर्मथ्येन दग्धेमादिकं सत्रे
द्वादशाहादि सहस्र संवत्सरांते गणापत्ते वमहस्तोमैः अग्निकुलायाहीनादौ चानेक यजमानके यत्ते ज्ञातव्यं। एकयजमानके अग्नि
ष्टोमादावेकाहे द्वादशाहाद्यहीने च दीक्षितस्य मरणे दर्शपूर्णमासवन्नारंभात्तमेव कर्मभवति न समाप्यते। नस्पत्ता दावीमेव
तस्मिन्नेव विहारे संदीपनं वस्याधिश्रपणादि श्रौतस्मार्त्तविधिना दाहः कार्यः। पत्नीमरणेऽप्येवमेव ज्ञेयं॥ एतत्सर्वोक्तं सत्रे यतं चेन्नि
र्मथ्येन दग्धे सपिंडीकरणांतं पथ्यापरिष्टं कृत्वा ततः सुत्यादिने सोमाभिषवं कृत्वा पात्राणि तपसोमो हुत्वा ऐंद्रवायवादीनां ग्रह
णामामाक वेदेरग्रेयकोत्तारदक्षिणामुखाः प्राचीनावीतिनः उद्गातारः स्तिसत्ख उपरास्पपराश्नुखीष्ठनास्वता सुसामेतीरणीपसमयरात्री

ना मब्रह्मवादिनी सर्वेराज्ञस्वल्लीनस्मात्तज्जमाहृष्टाम्तु आयंगोः पृश्नीरत्नाद्यामुयमिनसाम्नाम्नुवीरन न दृक्तकल्मकृता। अ
भिष्टुता मसो महतपोरूपांम्बं नयीमयोगहीनेष्विन्नेर्ष्विति। अथ वामाजीलीय समीपयपोमन साम्नास्तुष्टुः। पामेन ल्लतेन सर्वे
दीक्षिताः सख्या नरून्दक्षिणाहस्तेन कुरयंतः अस्य साम्नः स्तोत्रिया आयंगोरिमा द्याजपताः मंत्राः ऽग्रदक्षिणां मार्जालीयं पर्ययंति।
अत्र परिगमनानंतरं देहात् तस्मिन्नेव स्तोत्रे देशे उपविश्य मार्जीनावीति दक्षिणाप्रख सार्पराज्ञीः शंसति॥ ॥तथा च शंखा
यनः। सार्पराज्ञीहोतानिगोदे दृष्ट्वं स्मिति। एतावन्मतोपकारायैव कृतं कर्म कृतं। अस्मिंस्तु साहेऽग्न आयूंषि पवस इति एषा त्व कव
मानस्य प्रथमा भवति। अहीनेषु सत्रेषु येन त्रिमिन्न एकस्मिन्नेवाहनि भवति प्रत्यहं विधानाभावात्। सकृत्कृतेनापि शा
स्त्रार्थस्य कृतत्वाच्च अन्येष्वहःसु प्राकृत एव कर्म भवति सत्र समाप्तिपर्यंतं॥ ॥ततः संवत्सरे स्त्रीणि याज्येयुः। अत्र वोभयथा शा
स्त्रदर्शनमस्ति। कदाचित्सत्रिणा एवादृक्षिणा तसन्नाः संवत्सरं मत्सीस्य सहकारिणा स्वस्यमन्त्रस्योपकाराय पाश्चियाज्ञनं कुर्युः। अथ
वा पित्रा दीर्घभक्तिसन्नफलास्योपकाराय पुत्रा दर्थायाजकाः इति। आश्चिशेष्ठशरीरेण आरभेदापचारान्मलोलक्ष्य तेन तस्य कर्त् राम०
त्वासंभवेऽपि वचनादधिकार इति याज्ञिकाः। अत्रापि सत्रांतरे व्यवस्था। यथा सहकारिणो स्थिपतस्कुर्वंति तत्र कर्मापवर्गोऽन्य ११५

115

रे पदात्तु यज्ञादयस्तद्दामरणान्तं वस्मर इति। तथा चोपग्रंथसत्रे पद्धेहं नससमत्रिणः कुर्युः सत्रान्तान्संवत्सरं गणायेयपर्येधुनेहि
श्रीमायणांतात्हुष्यमायणंचातोरणा स्थिपजनच प्रेताग्नयोरीथे रत्नेत्वेद्यग्निहोत्रं हूयते न दर्शपूर्णमासाभ्यामिज्येत प्राणाद्
भ्यां ध्यग्निहोत्राद् हूस्तोऽध्न दर्शपूर्णमासयोश्चेति। निदानसूत्रे च। सूत्रांते विनियोगादस्तु पक्षरणामर्थान्नेदि धिनात्कर्मा
तात्वान्नाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासं जरामर्यत्वात्स्यात्त्वग्निहोत्रेणमर्थमनेर्वेग्रस्याइति स्वभिवाम्मस्ता दुःखाज्जुहुयादभिवामव
स्मायाइति ये पुरोदंखइति। नैतिरिसत्त्रभाष्ये। होहितः मभीतइति कृत्वा यावज्जीवस्कृते नित्यानां निवृत्तिः। अग्निहोत्रं तु मृतहोम
मोयनक्रिपते। चतुरात्रमहूयमानानां लौकिकत्वस्कृते राग्निगसमर्थत्वादित्यनुपदकारवचनाच्चाके चित्तहूयमानान ध्मारयन्ते। सं
वत्सरे स्थौ नियाजयेयुरिति वचनालौकिकाभविष्यति। मृतसपत्नीत्वस्थिपज्ञेसर्वपत्नीकार्यं करोमि। निर्दिष्टोस्तु यजमानका
र्यभिति धर्जस्वामिनः। निदानसूत्रे। निर्दिष्टुपदीक्षा स्वामभावान्नत्वस्थिसंयोगादिति। मानवे च। यदेका होभवति संस्थि
ते दहनमस्थौ निहरयुर्यद्दिमत्त्रे संस्थिते संवत्सरं विहारमिंधीताजुहुतः यजमानाः सोमाभेसंवत्सरे ज्योतिष्टोमा स्थियाज
नीयइति अस्मिन्नस्थिपज्ञः परिमितसोमाभवति सोमपरिमाणान भवतीत्यर्थः। अन्वयवहिष्यवमानं त्रिवृत्स्तोमेनका

थे। अस्याग्निस्तोत्रा। शितसमस्ताशस्तोमेन। तं यश्चसर्वमुपवमानेपुनि ह स्तोमः अस्यते। त्रिवृतः पवमानाः समुन्निनश मिति।
शां त्वापर्वे विशेषः। स्तोत्रे स्तोत्रेहिद्धि कुंभं निरधजित्साजीलीप्मक्षान्निनं मतीति। अत्रग्रहान्मे त्राव रुणग्याना स्तोपान। न चम
थं मैत्रावरुणग्रहो त्वाग्रपर्यांच कृत्वा कस्यचि द्देसमर्थ पश्चाद्देद्वा पवंग हो त्वा ततो मैत्रावरुणास्य परि मार्जनं प्रभृति स
दनं। ततप्रभृति वर्द्धकादिग्रहाणांग्रहणं। अत्र प्रति निधिभूता पुत्रादिः सर्वं यजमानकर्तव्यं दीक्षणीया पुरुषसंस्कार
शी वर्जं कर्म कुर्यात दीक्षणीयेष्टिः पुरुषसंस्कारा वपन पावन स्नाना भ्यञ्जन पावनादयः। आशिषश्चा वोदे वासोम पीद
मच्छिन्नसिताद्याः अत्रैते यावर्जेनास्तत्र मध्येनेदिष्ठिनाप्येतत्सर्वं भवति। सतद्वमीकर्मयोगादिमुक्त
त्वात। समासेऽच्छियज्ञे अग्निभिः पात्रैश्चास्नापुनर्दीक्षः कार्यम्प्यथाप्राग्युक्तः। ततश्चतुर्थ्यां संचयनादि सर्वमो द्देहिकं कर्म का
र्यं। ~~त्रयोदश्~~कण्डिका १३ अथ मन्त्रहीने दीक्षामध्ये दीक्षितमरणे विशेष उच्यते। पूर्वोह साग्निकानग्निकाः हर्षमासा
क्षरोग नाः क्षीयो भीयारूप्यशी। क्षितमरणे नैमित्तिकमुक्तं मित्तिशोमित्राद्युक्ति निर्देशा न्नापते। ततः प्रभृति शामित्र सूक्त
द्राचान। अत्रचोत्तरं चैद्विरुक्तिति निर्देशास्याग्निविसहमृगाः ने कदीक्षामध्ये दीक्षितस्य मरणेऽहद्र्यपतः उत्तिप्रतिभाति। पवि

राम॰
११६

116

कश्चिद्दीक्षित उत्क्रोधमरणं कुर्वन् दीक्षामध्य एव म्रियेत तत्र हुतं तस्मत्तमग्निपात्ररूपेणोपकरणसहितं संदीपनवत्सविश्रपणाद्याहि
ताग्निविधिना देहेनापरिदीक्षितस्योपतये मार्धतोऽग्निहोत्रं जुहूद्दूसेत्यपचयादेशो भवति ममस्तंपनं पुनरूपद्धपंते पद्युम्निपतेस्वे
रवतमग्निभिर्देहस्य शवाग्निभिरितोऽपजमानाभ्यासत इति श्रुतेः। अत्र लाह्यापनः। तेषां चेत्कश्चित्प्रमादेनोर्थेन निर्दूसाहा
पणानाहिताग्निर्देहे पुरस्तादपोऽग्नोसमारोस्य आमाभेन निर्हृत्य निर्मथ्य तानाहिताग्निमिति अत्रवामुदेवः। सत्रार्थ साक्षा
रणीहृतेभ्योऽग्निभ्यएकदेशं मृतस्याभावात्तस्मादायमृतस्याग्निभिरास्यपात्रैरहारु कार्यः एयत्कृतस्य गार्हपत्यस्योपशांता
वारणिभ्यां मंथनं नानागार्हपत्यपक्षेतु गार्हपत्यः एथयोवा। आहवनीयदक्षिणाग्न्योरंशागत्योयाता। अत्रापि पूर्वकालादुक्ति
वाचनेत एव। ततस्तस्य मृतस्य पोने दिष्टी पुत्रो भ्राता वा अन्यो वा भ्रात्पुत्रादिः संनिकृष्टः सद्यानिखुनरवनिकं तेन प्रभृति
दीक्षितो यज्ञावसाने तत्स्वर्पतं सर्वं संनिपातिकं कर्म करोति। तत्रायं क्रमः। प्रथममरणोपाः समारोपः। उदवसाने। शाला
संभप्रपादनं। मंथनं। विहारः दक्षाशनं। अपमुदीक्षादिप्रयाजनांतं। नदीस्त्रीपा। नवनीतेनाभ्यंजनादिस्त्रपावनांतं। कृष्णहो
मोन भवति। कस्माजिनादाना। युह्यादनप्रेषांतं। ततो दीक्षिताउपहूय कृष्णमिति दीक्षितानामर्थयेत। उपहूतादिति मन्त्रकस्वकी।

पानग्नीयानग्नीन्गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निसंज्ञान्स त्रीणामग्निभिः सह संसृज्येपत्ना ततस्ते सर्वे तेनेनेष्टिना सहिताः सर्वं
यज्ञं समापयंति॥ यदा द्वौ यजमानौ मिथः श्रोत्रियौ हितौ वंशतादिकेन गाकाले वर्षानरादि प्रतीक्षणोनात्मानमतिक्रांतं मन्य
मानौ स्वाधिकारप्रवृत्तावेकस्मिन्देशे गिरिनद्यादिव्यवधानं विना पाणार्थ्ये सोमं एकस्मिन्काले कुरुतः तत्र सामैत्यु सवनास्
सवः स्तुच्यते। समचो भवयथा संभवति। कदाचिद्यदि यजमानयोरेवं विधयोर्ज्ञानतो रथकालातिक्रमः स्त्रणार्थ्ये सह यज्ञारं
भो भवति। कदाचित्परस्परं यज्ञारंभमजानतोऽपि सुत्यारंभात्प्रागेव सहारंज्ञानं भवति। तदेदं ववचमाणेनैमित्तिकं कार्यं॥
शाखापनेऽपि संसव शब्दार्थमाह। ज्ञानविषये विद्वषारायोः सुत्ययोरह्नोः संनिपातनं संसव इत्याचक्षते। तत्र समाने
जनपदे एकस्मिन्नेव देशे यदा एवंविधः संभवो भवति तदा स्वर्द एते मातरं नु वाकमुपाकृत्य सम्भृत रयजमानापेक्षया पूर्वः
श्री अग्रं सर्वं कर्म प्रवर्तयेत्। कारणं च हर्गणो सह रहणपसं स्तवे सति नासने मित्ति कस्यावृत्तिः। वितुसमद्देवान्ते कृते
शास्त्रार्थस्य कृतत्वान्तरङ्गत्वस्य ववागाद्विपरिग्रहस्याभावादिति। एतदप्युपग्रंथकृतोक्तं। तदुक्तं। तदत्वहमह गोणाभुसाहिद्देप राम०
क्रम्य कृत्वा दार्वे चेष्टा ह्राहमागिनिति। अन्यासीति श्री अग्रकर्मकुर्वीद्विरपिसुसामिद्धे एवाग्नौ होमः कार्यो न तत्र रावशाद सुसमिद्धे। ११७

117

इतरयागतोपस्थया स्वकीये पञ्चदशस्तोत्रं संस्थाधिकं कुर्यात् स्तुत्याप्ताद्योमेवं संस्थां समापयेत्। संस्थाधिककरणं चैवं।
पदीतेरणाग्निष्टोमः प्रारब्धो भवति। तर्हि तं यज्ञमत्यग्निष्टोमं संस्थं कुर्यात्। पदीतेरणान्यग्निष्टोमस्तिर्यक्संस्थं पदीतेरणो
क्थ्यः प्रारब्धस्तर्हि तं पञ्च षोडशिसंस्थं कुर्यात् यदि षोडशिसंस्थं इतेरणाप्यस्तरास्यं यज्ञमतिराचमसं तु क्रमीत। तथा च तांड्ये। यदि
तेरणाग्निष्टोमः स्यादुक्थ्यः कार्यो यद्युक्थ्योऽतिरात्रो येनैव पाप्मना कृतः स्यात् पशुभिर्भवतीति। तथापस्तम्बमपि तन्त्रे वा। अथा
त्यग्नीहुतः प्रापत्स्यदेवपरः पथा ऽयमेवाग्र्यज्ञक्रतुमारभेत तस्मान्नपाहितेति। तथा च मानवे। यदि समाने जनयेद्विहिषाणोपाः सु
त्याः संनिवपेयुर्यद्यग्निष्टोमः परस्यात्तक्थ्यं कुर्याद्यद्युक्थ्यः षोडशिनं यदि षोडशी स्यादतिरात्रं यद्यतिरात्रो द्विसत्जितमपि जितं वा सर्ववेदसं
म कुर्यादिति। शांखायने विशेषः। पर्वेषु संस्थापयप्सज्जनेन संस्थां कुर्वीतातिरात्रे कुर्वीतोषु द्विरात्रं तत् सावा संस्थायां भूपमीद
क्षिणा दद्यादिति। अत्र तु सैवाक्रोत्पासेन त्रिरात्रकरणं विशेषानुपदेशात्। तदा चाप्सां। सोमः क्रेतव्याहरंतरत्वात्। तत्र तु
क्रयणाप्यायनादीनि संनिपातिकानि कार्याणि सद्योत्राणि अकृतत्वात्। सोमस्य केवलस्य प्रापणं। एवं यावदर्थं कर्म। नै
वाहर्गणधर्मो भवति। निमित्तसाकल्ये कर्मान्तरत्वात् सपिण्डयज्ञो रेतं च पूर्वमहर्गणत्वात् इति शांखायनभाष्ये॥ अत्र तं सर्वसोमेषु

एवती वृषशब्दयुक्तमेवर्त्विशस्त्र्यास्तन इतीयं प्रातःसवने प्रतिपत्पवमानस्य प्रथमात्तृच प्रवति। अथवा सर्वेषु सवनेषु पवमानानां प्र
थमात्तृच वृषण्वती भवति। वृहद्रथंतरयज्ञायज्ञीयपर्यायज्ञा भवति। उभे वृहद्रथंतरे कार्ये इति तांड्यश्रवणात् उभयोरपि विनियोगाः कल्प
कारेणोक्तः पवमाने रथंतरस्य। वृहतस्त्वहोत्रपृष्ठीति। तथा मन्त्रे नौरश्रवसे सामनी माध्यंदिने पवमाने। पक्षान्तरे वा नाम
त्रयिः ते नरस्ते सामनी नौरश्रवसे। ते अन्तःसंसवसोमे माध्यंदिने पवमानमध्ये प्रयोज्ये। एके आचार्या आभाकमभिनिधनमा
भीशवानिव सामानि माध्यंदिने पवमाने आवपंति। तथा प्रातःसवनांते संवेशायोपवेशायेति मंत्रेण स्कन्दहीतमाज्यमध
र्धराहवनीये जुहोति। तथा माध्यंदिनसवनान्ते संवेशाय जगत्यै छंदसे भिभूत्यै छंदसे भिभूत्यै स्वाहेति तथैव जुहोति यथा
मंत्रवर्णस्तागाः। प्रातःसवन इति सप्तमीनिर्देशात् सवनान्ते त्रिप्रशस्तः प्रस्तुहोत्रस्मात्प्रागाहुतिहोम इति वासुदेवः।
तथा। विहवीयसजनीयकयाशुभीयसंज्ञानि सूक्तानि यथाविहितं होता शंसति विहवशब्दोऽस्मिन्नस्तीति विहव्यं। ममाग्ने
वर्च इति। सजनशब्दोऽस्मिन्नस्तीति सजनीयं। योजात एव प्रथमो मनस्वानिति कयाशुभेति शब्दो यस्मिन्सूक्ते तत्कयाशुभीयं।
कयाशुभा सवयसः सनीला इति। तथा च शांखायनः। कयाशुभीयं मरुत्वतीयासजनीयो निष्केवल्ये विहव्यो वैश्वदेव्यमि

118

एक॰ ११८

ति॥ ॥तथा साग्न्यमरणमिच्छतः प्राजापत्यर्चा जुहुयुः। मातामहाः। मद्देशादि सदृशाग्न्यसखेष्वग्न्यभावे परकीयो ऽग्निपुरोधेयः सखा।
होतारो होतुः। उद्गातोद्गातुः। ब्रह्मा ब्रह्मणः। यजमानो यजमानस्य। सविसंवक्षिप्तासंख्या। अध्वर्युहोत्रुद्गातृब्रह्मगृहपतयः साग्न्यमरणं
परकीययज्ञस्याध्वर्य्वादेः सप्तमे मरणमिच्छन्तो वांछन्तः प्राजापत्यर्चा प्रजापतिर्देवता यस्याः प्रजापते न त्वदिति मंत्रपाठककाले होमं कु-
र्युः तत्र प्रातःसवनान्ते अध्वर्युरितरयज्ञकारिणो ऽध्वर्योर्मरणमिच्छन् प्राजापत्यर्चा सकृद्गृहीतमाज्यमाहवनीये जुहोति। इदं प्र-
जापतये। तथा माध्यंदिनान्ते स्वकीयो होता परकीयहोतुर्मरणमिच्छन् सकृद्गृहीतमाज्यं प्रजापते न त्वदिति मंत्रेण आहवनीये
जुहोति। तृतीयसवनान्ते उद्गातापरयज्ञकारिण उद्गातुर्मरणमिच्छन् प्रजापते न त्वदिति मंत्रेण सकृद्गृहीतमाज्यमाहवनीये
जुहोति। त्रिष्वपि सवनान्तेषु ब्रह्मा गृहपतिश्चैवमेव जुहुतः। तत्र ब्रह्मा इतरयज्ञब्रह्मणो मरणमिच्छन् जुहोति। यजमान इतरयज्ञ
यजमानस्य मरणमिच्छन् जुहोति। तथा च शांखायनः अध्वर्युर्मतमिच्छन् प्राजापत्याभिर्जुहुयादध्वर्युः प्रातःसवने जुहुयाद्धोता-
रं होता माध्यंदिने उद्गाता उद्गातारं तृतीयसवने। ब्रह्माणं ब्रह्मानुसवनं। यजमानं यजमानो ऽनुसवनमिति। इतरयज्ञकारिणां
सर्वेषां यजमानानामार्त्विज्यं मरणमिच्छन्तः सर्वे यजमाना आर्त्विजः सर्वेषु सवनान्तेषु सकृद्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गृहीत्वा

माज्ञापत्यर्त्वौ श्चाहवनीयं जुहुयुः। तथा च शांखायनः। सर्वान्त्सत्तानिकं नः सर्वेनुसवनमिति। पराद्वौ वैरोधः सह मारथ्यः यद्येषां म
ध्ये पर्वतो ऽन्या नदी वा व्यवधायिका भवति तदा त्वसंसवः। संसवनिमित्तं महारात्रे प्रातरनुवाकमुपाकुर्यापादिन भवति। तथा। कस्मिंश्चि
न महति पर्वते यदि पार्थिवे व्यवधायके संसवनिमित्तं भवति। तथा। रथ्या क्रोशश्च। यावन्तं प्रदेशं महारथ्यो गच्छति। सा रथ्या क्रोशः। तस्मिन्ना
था न्दैश्च महारथेन गन्तुं शक्ये प्रदेशे यत्नोपार्थिवक्षमपके संभवनिमित्तं न भवतीत्यर्थः। तथा। येषां परस्परं द्वेषो न भवति तेषां गि
रिनद्यादिव्यवधानं विनापि सहयागं कुर्वतां एतन्नैमित्तिकं न भवति। अन्यतरस्मिन्द्वेषं कुर्वाणेऽपि स्वयं द्वेषमकुर्वतां च संसव
निमित्तं न भवति। गिरिनद्यादिव्यवधानं विनापि। तैत्तरीयसूत्रे च। एकस्मिन्नपि देशे राज्ञोर्भेदे सति असंसव उक्तः। तदपि समानस्य
एकस्य जनपदः समानजनपद इति विषयपर्यायार्थे व्याख्यानान्तरालभ्यते शांखायने विशेषः। स्रवंत्यो वा विहरंति वा पुरा
काशश्चेति। स्रवंत्य आपो नदीतडागादिस्थाः संसवं विहरंति विच्छिंदंति तथा वा पुराकाशश्चेति सूत्रार्थः। अथ सोमदाहे प्राय
श्चित्तमभिधीयते। सोममस्य दाहे जाते क्षेप्य वा दयाय यथा सवनं तत्स्य कर्मणोनां तानारभेयुः। यथा एतत्पूर्वार्थीतमशीयं कर्मकृतमि
त्यवं चैनेदं स्मरतां कुर्युः। तथा च तांड्यो यदि सोममभिदहेद्धा नश्येयुः स्यादोपेक्षा ताराण्युद्धातानाशस्तासिहोताय यथा पूर्वे यज्ञे न चरेयुरिति। एम० ११९

119

ततः सामापहरणाद्वर्जं नारिष्टं मतिनिषिद्धं संपाद्याभिषुत्य हुतावशिष्टं यज्ञं समापयेत् पुः । अस्मिन्प्रयोगे हिरण्यवासोऽश्वसहिताः पंचगाद
क्षिणा दद्यात्तं यज्ञमवभृथान्तं कृत्वा ततः प्रभृति द्वादश्यां रात्रौ प्राक् समाप्त एव यज्ञः पुनः कार्यः । तत्र पुनर्यजेत दद्यात्तापसर्वं स्मिन्नपि यजेत दक्षिणा तेन तद्य
संपस्यात । अत्र कात्यके विशेषः । सोमे दग्धे सोमांगे वायव्या पूर्ववत्पुनः संस्करणं सैतेत्यह नि सोमे दग्धे कृतं तातत्त्वाग्रहानध्वर्युः स्यात्रोप
स्तोत्राण्युद्गाता शस्त्राणि होता यथापूर्वं यजेत् चरेत् पुः पंच वरान्दद्यात् पुनर्दक्षिणाकर्म किंयैतावमथं गत्वा पुनस्तद्देसपुरा द्वादश्याः पुनर्दी
क्षेत यदि द्वादशी मृतिनेयेदं तहीयेत प्रायश्चित्तकर्मैत्याचार्या उत्तरस्मिन्प्रत्ये यजेतेति लौगाक्षि ततस्तेनता दक्षिणा दद्याद्याः पर्व स्वि
न्दास्यन्नवति नीता सु च हृता नेव दद्यात माकं सोऽत्या सोमे पंच वरान्दद्यात तत्पुनर्यज्ञोऽहर्गणे सोमे दग्धे पंच वरान्दद्यात् कस्मादिंसप
श्येत्तत्रे रणाहवनीये सोमो दग्धे पंचवरान्दद्यान्नान्ये कस्मादि संपश्येदिति । मानवे । पूर्दिशाजानमभिदत्वा न ग्रहानध्वर्युः सोऽशमस्तोत्राण्यु
द्गाता शस्त्राणि होता यथायज्ञं संभरत्यानुपूर्व्येण पृष्ठ्यं च दक्षिणा दद्यात् इति संस्थाप्य यनकामयेत तेन पुनर्यजेत न तद्दद्याद्दक्षिणास्व
हा संस्था त्रेसाध्यं पंचवरान्दद्यात् पुरा द्वादश्या दीक्षेत तत एवैनमृत्विजो याजयेयुरिति ।। अत्र गणाधरः सोमाग्निमेध्यान्तदुष्टसोमम
ध्यभस्मनि वा प्रक्षिप्याध्वर्युं हुत्वा तस्मिन्नेव विहारे स्तुमहः शलल्लरूपं सोमं इत्यसानि पातितंकोगे संस्तुत्य यागः कार्यः । सोमा

भावे हरणं दृष्ट्वा दिनात् सोमे कृतेऽदेशे दृष्टे दुष्टे वा शेषेणावशिष्टेन यागः । सर्वत्रापि सोमशरीरहरणमेव प्रायश्चित्तं दक्षिणावर्जितं भवति । प
रं तु पश्चिन्नाहनि सोमहरणे जाते ततः सेवा [illegible] पुनः प्रयोगो भवति । न सकलस्य मन्त्रस्य । अहीनेषु च पश्चिन्नाहनि सोमहरणे हृते पश्चि
न्नाहनि पंचमादहना तत्सेवा [illegible] पुनः प्रयोगः । अत्रोपयं यथम्नरे विशेषः । पंचैव विभ्रंशा भवन्ति उक्ता तु पश्चेदः सोमापहरणं सोमा
भिदहनं सोमातिपवनं कृतुविलोप एव पंचम एते पञ्च हि पुनरुक्ति [illegible] खलु पुनस्तति विभ्रंशे नयस्मिन् सेव पत्नक्र
तौ विध्वंशे न सेवतस्य प्रायश्चित्तिरिति भवतीति किं पतिकालान्यये विलोपो भवतीति । यत्राग्निहोत्राहुती अग्नित्यस्याः स्थान
मापद्येते । यत्र दर्शपूर्णमासौ यत्रापि [illegible] स्थानमापद्येते कालो वा परमाहितमाहरीति । अनादिष्टानि प्राय
श्चित्तानि व्रस्ताजुहोति यानि निमित्तस्य विशेषनाम्ना [illegible] विना पि सामान्येन कर्मणो विहितान्यथाभावमात्रे विधीयन्ते तानि मनादि
ष्टानि कृष्यंते । यथा महाव्याहृतिहोमो नादेशः । सोमेऽपापपातिचैकेकं । यथा कालहुत्वेत्यादीनि । अत एवं विद्धानि व्रस्ताजुहो
ति । यानि च निमित्तस्य नामग्राहीतानि विधीयन्ते तान्यादिष्टानि । यथा प्रणीताः स्कन्नाश्च भिन्नाः शोत । संन्नप्यमानश्चेद् [illegible] तां हुतिं रामं॰
जुहुयात । शान्तिं चेत्कुर्यात् [illegible] स्वाहेति जुहुयादित्यादी [illegible] न व्रस्ता । कालाहुतिहोमेतद्व्रस १२०

120

121

ण्यपत्यन्त्रयाणेन ऽ समर्थ्यज्ञाना हि निवानरनस्तंजोपिजुहुयात् यदि तु नस्त्रातविप्राः ऽपि यएवकस्त्रविप्रास्तजुहुयात् ह्रुमाणान्त्रा
मंच्यम्नह्मगाति स्तृष्टश्च इति कतत्वात् मानवस्तम्भयातिसेत्र्यात्रियपोये पुत्रत्यरिद्रयशंकायां विशेषः यथर्वाक्स्तु पुर्यावती भिर्मि
घृपृर्भयो ह्रासमिर्वाम्नि हंइंसाग्निष्टोमकुर्यादिति कृते पावतीभिरस्तकपुर्यावतीभिर्नस्तु पुसामरत्नीपो ह्राणभिर्वा स्वाश्वाग्निष्टो
मकुर्याद्यदिसर्वैः पर्णायैरस्तु तमभिब्रुवन्त्यं चदशभिर्होत्रे स्तुपः पंचभिः पंचभिरित्नेत्र्यायादि ह्वाभ्यां होत्रे मैत्रावरुणाय स्वात्मतेरणा
त्राह्मणाच्छंसिने छावाकाय चात्मतेरणायद्येकेनपंचभिर्होत्रे स्तुपुत्रित्तस्टभिरितरेभ्यो यस्याम्निने शस्यमानेन सूर्यो नोदियात् स्त्र्यश्चं
रुक्तं प्रतिमुक्तं परस्तात्प्रत्यग्नस्तमवस्थाप्य मत्याधिंपवहुरूपमालमेत तन्त्रौपीर्जः श्वेतउपालंभ्य उपांशु देवताइति आपस्तंवस्
त्रेप्येवमेवास्तिा ऽयांस्तु विशेषः। एक एव सौर्यः पशुः सर्वावारंपातयीरनुरूपा यावत्सूर्यो रश्मीन्। अत्रिमक्षन सौर्य स्यात्
भद्रुति २५ चतुर्दशी कंडिका इतिश्री त्रिशतक्रतुकल्पमहायाज्ञिकश्रीश्रीमजापतिसुतेन संग्राहस्थपतीमस्यायाज्ञि राम०
क श्री श्रीदेवकृतायां कात्यायनसूत्रपद्धतौ पंचविंशोध्यायः संवत १८६३ मिति भाद्रौं वदि षष्टी ६ श्री रामजी सहाइ १२१

नं. ४५४५

पत्र ५८

कात्यायन श्रौत सूत्र पद्धतिर्यास्तिक देव कृता अङ्का:
१६६ ४५४५